

ДИНАМИКА НА СУБЕКТА В МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Соня Хинкова

Текстът е част от книгата на доц. Хинкова „Дипломация и политика в международните системи Метерних и Реалполитик“, публикувана през 2012 г.

По своята същност **субектът в международните отношения** е водещ елемент в системата. От теоретична гледна точка той е обвързан както със структурата, така и с функционирането на системата, а в реалната политика приема формата на основните актьори на международната сцена. Чрез него се определя обхватът на системата и се очертават нейните граници. Субектите управляват системата, защото те са най-активния фактор за нейното съществуване. Чрез техните действия се осъществяват динамиката и промените в международните отношения. Субектът е носител на конкретни цели и интереси във външната политика и именно той взема решения за осъществяване на международна дейност. С даването на дефиниция за субекта е ангажирана теорията на международните отношения и понеже той не е в статично състояние, интерпретациите са много разнообразни. Според определението на Георги Стефанов „субектите на международните отношения са държавите, различните формации, в които те участват, както и различни обществени групи, които осъществявайки дейности върху международната сцена, влизат в независими и равноправни отношения помежду си“ (Стефанов 1997: 62). И според други определения **държавите** са основния субект, защото традиционната парадигма на международните отношения е държавоцентрична. Това означава, че държавите са в центъра на световната политика, създават териториалната структура на международната среда, очертават границите в нея и мотивирани от своите външнополитически интереси, осъществяват международна дейност, т.е. „правят“ международните отношения (по-подробно вж: Доуърти, Пфалцграф 2004: 13-14). Разбира се, трябва да се направи уточнението, че държавоцентричната парадигма е присъща за обяснения направени в контекста на реализма.¹

¹ **Реализмът** е теоретична школа и парадигма за обясняване и разбиране на международните отношения, която има дълга традиция. Интелектуалните корени могат да бъдат открити в древността (Тукидид) и в средновековието (Макиавели) Като философски предшественик на реализма може да се възприеме Томас

Тя обаче има своите критици в лицето на плуралистите, които от началото на 80-те години на XX в. изследват участници в международните отношения, които не са държави и на либералните теоретици на икономическата взаимозависимост.² Според тях автономията на някога суверенната държава постоянно ерозира пред лицето на мултинационални, транснационални и глобални институции и сили. Националните държави стават все по-чувствителни и уязвими за икономическите и технологичните промени в други национални държави и в глобалната система като цяло и бавно приспособяват своята политика към тях. Една от причините за това е, че важните решения все по-често се вземат извън рамките на националните държави – от международни правителствени или неправителствени организации, от международни режими или от мултинационални компании³ (по-подробно вж: Най 1998: 22-23, 201-212). Тези критици на държавоцентричната парадигма имат своето сериозно основание в реалните процеси в международните отношения, защото още в началото на XX в. субектът в международните отношения започва да се измества от държавата и включва и други участници. Поради това, определението за субекта се разширява и включва *формациите, образувани от група държави – съюзи, организации, коалиции* и др. Те се третираят като съставни субекти в международните отношения и също са носители

Хобс, който пише своя „Левиатан“ през XVII в. в опустошената от гражданската война Англия. Той набляга на насилието и разрухата и за него естественото състояние е войната. В следващите две столетия реализмът доминира в представите за международните отношения и се развива в трудовете на Георг Хегел и Макс Вебер. През XX в. най-известните теоретици на реализма и неореализма са Ханс Моргентау, Раймон Арон, Стенли Хофман, Кенет Уолц и др. Според реалистите централен проблем в международната политика е войната и употребата на сила, които са вечно съществуващи, затова наблягат на приемствеността. В техните представи държавите могат да бъдат оприличени на тежки билиардни топки, които се блъскат помежду си, за да поддържат равновесието на силите в анархичната международна среда. Освен това, според реалистите, само водещите държави имат значение за международните отношения.

² **Либералният подход** е другата значима теоретична парадигма за разбиране на международните отношения. Тя има своя философски предшественик в лицето на Джон Лок, който твори половин век след Хобс, в една по-спокойна империя и смята, че при естественото състояние наистина няма общ суверен, но държавите осъществяват връзки, сключват договори и затова анархията в международната среда не е толкова застрашителна. Това разбиране е развито от Монтескьо, Кант, Джон Мил. Либерализмът като външнополитически подход по традиция се свързва с Великобритания, а като външнополитическа практика намира изява във външнополитическата стратегия на САЩ. Тя получава легитимност чрез принципите, които президентът Удроу Уилсън внася в международните отношения в края на Първата световна война. За либералите успоредно с държавите функционира едно глобално общество и то донякъде определя тяхното съществуване. Според тях контактите, търговията и организациите, като ООН създават условия, които са различни от представата на реалистите за международната анархия, а войната и насилието са изключение.

³ Под **„международен режим“** се разбира съвкупност от управленски мерки – процедури, норми, правила и в някои случаи функционални институции, които са създадени, за да регулират и контролират определени видове транснационална дейност. Те се прилагат когато регулацията и контролът изглеждат като въпрос от общ интерес за няколко или много държави. Примери в това отношение могат да бъдат международните режими за управление на обменните курсове на валутите в рамките на МВФ, за премахване на пречките пред международната търговия в рамките на ГАТТ, както и за предотвратяване разпространението на ядрените оръжия чрез системата от предпазни мерки МААЕ.

на юридически права и задължения. Разполагат с първична и всестранна правоспособност, но е необходимо да се направи уточнението, че за да могат да действат като самостоятелни актьори (субекти) в международните отношения, трябва да имат постоянна структура, да могат да вземат самостоятелни решения и да притежават институционални елементи, които да ги представят като нещо различно от държавите, участващи в тях.⁴

Освен държавите и образуванията от тях съюзи и организации, субекти в съвременните международни отношения са редица *неправителствени структури*. Те включват политически, икономически, религиозни и други организации, които оперират транснационално (през една или повече национални граници), но в тях не членуват правителства или техни официални представители. Неправителствените субекти в международните отношения също са много на брой и разнообразни по характер. Например векове наред такава е Католическата църква. В по-нови времена към тази категория спадат национални и освободителни движения, международни терористични групи, както и организации със силно специализирана дейност като банки, фондове, частни фондации. Транснационалните компании, тръстове и концерни също се третират като неправителствени субекти, имат активно участие в международните отношения и със своето влияние дори превъзхождат малките и средните държави. Освен това в постбиполярният свят силно се активизират интеграционните процеси и тяхната успешна реализация формира специфични форми на субекта, като *интеграционните общности*. Те имат голямо влияние в международните отношения и образуват множество центрове на сила в световната политика. В теорията на международните отношения има дебат дали *индивидите* са субекти (по-подробно вж: Доуърти, Пфалцграф 2004: 50-52). По същество това е класическата либерална позиция, която обаче няма много последователи. Повечето от теоретиците отхвърлят идеята, че индивидите са участници в международните отношения и ги разглеждат само в контекста на националните държави и организациите. По същия начин авторитетните юристи не приемат, че индивидът има какъвто и да е статус като субект на международното право. Въпреки това в сферата на

⁴ Конкретни примери за такива субекти са основни участници в международните отношения като Обществото на народите, ООН и Международния съд, а също и специализирани агенции като Организацията на ООН за образование, наука и култура (ЮНЕСКО), Световната здравна организация (СЗО), Организация по прехрана и земеделие (ФАО), Международната банка за възстановяване и развитие (МБФР), Международният валутен фонд (МВФ), както и групи с ограничено членство като Организацията на страните износителки на петрол (ОПЕК), Европейската общност/Европейски съюз, Арабската лига, Асоциацията на държавите от Югоизточна Азия (АСЕАН).

историята, политиката и международните отношения винаги се отделя внимание на лидерите, които играят важна роля на международната сцена.

Това разнообразие от форми на субекта показва неговата **променяща се същност** и точно тази характеристика се изяснява много отчетливо през XIX и XX век. Тогава субектът в международните отношения се развива динамично и преживява еволюция, която променя институционалната му форма от двора на владетеля, през националната държава до наднационалните (световни и регионални) организации. През първата половина на XIX в. **дворът на владетеля** е основната институция, която осъществява дипломатията и политиката на държавите. Това е времето на абсолютните монархии, които създават дипломатията на реставрацията в международната система „Метерних“ и така се връщат към наследството от преди Френската революция (1789). За Виенския ред водещ е принципът на легитимизма, а чрез него се възстановява значимостта на владетелската институция във външната политика. Войните и съюзите като Свещеният съюз например отново са повлияни от религиозни или династични съображения. Разбира се, във времето на абсолютизма през XVII и XVIII в., постепенно се осъзнават държавните интереси, но те все още не са водеща и легитимна мотивация за външнополитическа дейност. За кратко тази практика е преодоляна в Наполеонова Европа, но разгромът на Франция и Виенският конгрес връщат времето назад. Затова едва през втората половина на XIX в. се утвърждава следващата институционална форма на субекта в международните отношения – **националната държава**. В контекста на настоящото изследване това е времето на международната система „Реалполитик“, когато възникват нови национални държави в Европа, осъществява се обединението на Германия и Италия, а външната политика се води единствено в името на националния интерес.⁵ В следващата международна система – Двуполюсният модел – която се развива и утвърждава през XX в., се появяват новите **наднационални форми на субекта**. Те се изясняват със създаването на световни организации като Обществото на народите (ОН), след Първата световна война и Организацията на Обединените Нации (ООН), след Втората световна война. Във втората половина на Двуполюсният модел възникват Западният и Източният блок и се образуват регионални форми на наднационалния субект в международните отношения под формата на различни съюзи

⁵ В този период все още съществуват многонационални империи като Австрия и Русия, и те са част от Великите сили, но когато става въпрос за национален интерес и неговата външнополитическа проекция е без значение какво е вътрешното устройство на държавата. При системния анализ, това че държавата е национална или многонационална не влияе на нейната същност като субект на международните отношения.

и общности.⁶ Те надхвърлят националното равнище и „моделират“ международната среда в блоковото разделение. В тях водещи съображения във външната политика на страните-членки стават съюзническите ангажименти. Значимостта на наднационалните субекти в международните отношения нараства още повече след разпадането на блоковете. Те се изявяват като множество световни и регионални организации, които постепенно формират многополюсната структура на постбиполярния свят и утвърждават интеграцията като водеща тенденция във външната политика и като значим процес в началото на XXI век.

Така очертаната накратко еволюция на субекта в международните отношения може да се впише в определен цикъл – **от универсализъм през национално многообразие към глобализация**. Той се разполага в много широка хронологична рамка от няколко века, но за настоящото изследване е важно да бъде проследен в границите на XIX и XX век. В този период обаче различните елементи на цикъла не са балансирани. Универсализмът като „защита на вярата, морала и справедливостта“ изживява своите последни десетилетия в международната система „Метерних“ и остава в миналото.⁷ Последният елемент на цикъла – глобализацията в политически смисъл – предстои да се изпълва със съдържание в постбиполярния свят и неговото утвърждане също е разположено извън границите на двата века, в които е центрирано настоящото изследване. Условно обаче глобаният ред като организация на международната среда може да се съпостави с универсалността и така се очертава едно движение по спирала, в което ролята на националната държава като субект в международните отношения се оказва в една и съща точка, но на различни нива. Например в универсалността на Средновековието националната държава не съществува и естествено не е фактор в международната среда. Тя възниква в модерното време и постига най-висока значимост в условията на толерираното национално многообразие през втората половина на XIX в., или казано по друг начин – в международната система „Реалполитик“. В следващия в. се оформят полюсите и част от външнополитическата активност на националната държава е прехвърлена на съюзите, световните организации и блоковете. Така в Двуполусния модел е поставено началото на кризата на националната държава. Тя се развива и задълбочава през целия XX-ти в., за да може в неговия край – след

⁶ Такива са Европейските общности, Съюзът за икономическа взаимопомощ (СИВ), Северноатлантическият съюз (НАТО) и Варшавският договор (ОВД).

⁷ За уточнение трябва да се изтъкне, че **универсалният ред** в международните отношения е характерен за Средновековието и се свързва с претенцията на папите за създаване на религиозна империя. Неговата същност и водещи характеристики са разгледани по нататък.

разпадането на блоковете и под влияние на интеграцията и глобализацията – светът отново да стане цялостен. Разбира се, в сравнение с универсалността, това е ново състояние на международната среда, но по отношение на ролята на националната държава има съпоставимост, защото тя отново губи значение като водещ субект на външната политика. Нейната роля в международните отношения е подложена на съмнение, съществуват очаквания, че ще продължава да намалява и дори че ще изчезне.

В хронологичната рамка на цялостното изследване (XIX и XX век) най-продължително се оказва времето на националното многообразие в международната среда. То започва от средата на XIX в., когато водещ субект в международните отношения става националната държава и затова е отделено специално място за изясняване на нейната роля и значение. Тя се заражда, утвърждава и започва да се изчерпва точно в очертаната хронологична рамка (с известни проекции назад, в предхождащите векове и напред, в следващия) и това е едно от основанията за формирането на този изследователски акцент. Друга причина за насочване на вниманието към националната държава е нейното променящото се значение като външнополитически субект. В този смисъл тя се явява важен критерий, за да се разграничат отделните етапи в развитието на международните отношения и да се изведат същностните характеристики на различните международни системи. Оказва се, че ролята на националната държава наистина е характерна и различна в „Метерних“, „Реалполитик“, Двуполюсния модел и постбиполярният свят, и при всяка от тези теоретични конструкции (международни системи) има специфично значение за организиране на международната среда и за провеждане на външнополитическата дейност. В зависимост от това дали националната държава е водещ или второстепенен субект се повлияват както структурата на системата (брой и видове участници и разпределение на потенциала сред тях), така и нейното функциониране (обичайният модел на взаимодействие между държавите).

Възникване на държавата – понятия и условия

Преди да се проследи динамиката в международните отношения, предизвикана от възникването, утвърждаването и кризата на националната държава като водещ субект, неизбежно се налага да се прецизира понятийният апарат. Това е необходимо,

защото много от термините, които днес се използват във външнополитическата проблематика, се възприемат като универсални и вечни, а това не е така. Например „държава” в днешното разбиране е политическо образувание, което включва всички жители на определена голяма територия, но тази същност е късен исторически продукт. В Средновековието, което се характеризира с универсалност, основана на значимата власт на папите и опитите за създаване на религиозна империя, не може да се говори за кралска власт върху страната и хората, а следователно и за държави. Говори се за владение, управление, кралство, което означава едновременно личен съюз и юридически съпринадлежна област. Кралят има политически отношения с тесен кръг хора, които владеят определени територии и го признават за свои сюзерен. Тази васална обвързаност не е устойчива и затова средновековната държава няма постоянна територия и граници. Тя се базира на личен съюз и клетви за вярност между сюзерен и васал, които се подновяват след смъртта на сюзерена, освен това един васал може да приема земя от няколко сюзерена.

За първи път понятието „държава” (il stato) се употребява от Николо Макиавели (1469-1527) и той я определя като политическа организация за упражняване на власт в една територия. Според Макиавели възникване на държавата е властта, умението да се управлява с политическа енергия и цел, а нейното съхраняване не се нуждае от оправдаване.⁸ „За делата на владетелите, за които не съществува съд, се съди по успеха. Затова нека владетелят се грижи да побеждава и да пази държавата – средствата му всякога ще бъдат считани за достойни и от всекиго ще бъдат похвалени” (Макиавели 2009: 93-94) За италианския мислител възходът и упадъкът на държавите следват закони, различни от тези на религията или на личния морал. Той твърди, че държавата притежава свои собствени правила, свой разум и този „държавен разум” трябва да определя поведението на държавните мъже, ако искат да имат успех. С това разбиране теологията и политиката се раздалечават една от друга и се преодолява мисленето на всяко действие като произтичащо от „Божия план за спасение”. Дълго време държавата

⁸ През живота на **Макиавели**, градът в който живее – Флоренция – преминава през различни форми на управление – република, монархия, тирания, а той преживява различни превратности на съдбата. Заема важната административна длъжност – секретар на флорентинския „Съвет на десетте”, който управлява дипломатическите и военните дела във Флоренция. В това качество предприема 23 дипломатически мисии. След преврата на градския полк и възстановяването на властта на Медичите, Макиавели е хвърлен в затвора и това е краят на неговата политическа кариера. Откъсването от активната политика насочва интересите му към писането. Неговата книга „Владетелят” (1513) е значимо произведение за своето време и един от важните трудове в историята на политическата мисъл. Тя се възприема като ръководство за успешни държавници и като теоретично начало или като „...предвестник на модерния реалистички подход при анализа на действителното съотношение на силите в системата от държави...” (Доуърти, Пфалцграф 2004: 24; Китромилидис 2000: 31-39).

се свързва само с Италия и това е обяснимо, защото през XV и XVI в. политическата нестабилност и териториалната разпокъсаност на италианските територии е предпоставка за изпробването на различни форми на държавно управление – република, монархия, тирания. Най-значимите теоретици на държавата от тази епоха са италианци, но Италия няма силна, задължена единствено на своя разум държава, което да я прави стабилна и затова през XVI в. тя остава утопия. Възниква постепенно и на друго място в Европа – във Франция (по-подробно вж: Шулце 2002: 34-54).

„Суверенната държава” е нов етап в развитието на субекта в международните отношения и тя възниква в прехода от Средновековието към „Новото време” (епохата след Френската революция от 1789 г.). Друго понятие за същия период в историческото развитие е „модерното време”, поради което суверенната държава, твърде често се обозначава като „**модерна държава**”. Най-разпространената периодизация на „модерното време” е между средата на XV и последната четвърт на XVIII в., когато се поставят основите на съвременния живот и отношения, зараждат се основните идеи на съвременната философия, политика и право. Те са свързани с вярата във възможностите и способността на разума, както и с преодоляването на мистичната зависимост от волята Божия. Затова могъществото на човека и европейският рационализъм са в основата на модерното време (по-подробно вж: Тодоров 2001: 33-71). В този период радикално се променя социалната структура и се появяват нови обществени отношения. Той настъпва в различно време за отделните държави, но се изяснява с общи закономерности, които могат да бъдат наблюдавани във всяка една от тях. Тези общи закономерности са обект на засилен изследователски интерес след Втората световна война и през 60-те години на XX в. се отбелязва значителен напредък в теоретичното изясняване на процесите, които съпътстват модернизацията (по-подробно вж: Tírps 1972: 199-226). Същевременно се появяват различни гледни точки и спорове за същността на модернизацията и за самите понятия (по-подробно вж: Тодоров 2001: 14-43). Според някои изследователи „модернизация” може да се замени с „европеизация”, защото отхвърлянето на средновековните норми и обновяването на обществото с нови идеи и практика, се осъществява най-напред в страните от Западна Европа, а после моделът е пренесен в Османската империя и извън европейските територии. Според други дори може да се употреби понятието „вестернизация”, защото, след разпадането на колониалната система, страните от Третия свят се

модернизират под влияние и по модел на западната цивилизация (по-подробно вж: Тодорова 1980: 9-36).

Естествено никой термин не отразява дадено явление в цялата му сложност, а и понятийното многообразие за модерната епоха като преходна и нейните същностни характеристики, не са обект на настоящото изследване. В него най-общо се приема, че **модернизацията** е глобален, закономерен процес, който се развива неравномерно във времето и пространството, и има различни измерения – икономически, политически и културни. За целта на изследването е важно да се подчертае политическото измерение на процеса на модернизация, което има най-пряко отношение към държавата. Това измерение най-синтезирано може да се определи като ограничаване на абсолютната власт първо на църквата, после на владетеля и последвалото разделение на властите на законодателна, съдебна и изпълнителна. Така например, след Френската революция (1789), кралят на Франция вече не може да твърди – „Държавата това съм аз”, както във времето на Краля-Слънце Луи XIV. Постепенно в условията на модернизация се появяват нови институции като Парламента и монархията се превръща от абсолютна в конституционна.⁹ Създават се всеобщите закони, които премахват съсловията и привилегиите, утвърждава се равенството и поданиците се превръщат в граждани. Институциите на правовата държава осъществяват дълбоки преобразования в обществото – промишлена революция, урбанизация, секуларизация. Тези промени имат специфична времева поява в отделните страни, но общото е, че отхвърлят универсалността на средновековната норма и създават условия за възникване на националната държава.¹⁰

За да се изяснят по-прецизно промените, които настъпват с процеса на модернизация и по-специално с възникването на националната държава като субект в международните отношения, е необходимо много синтезирано да се представят характерните особености на епохата преди нейната поява. Тя ни връща към **универсалния ред в международните отношения**, който доминира до средата на XVII

⁹ Може да се направи уточнението, че в Исландия парламентът възниква още през X в. и действа непрекъснато до днес. Английският парламент започва да се свиква през XIII в. Това обаче са изключения, докато в другите европейски държави социалната и политическата значимост на институцията се изяснява отчетливо именно в периода на модернизацията.

¹⁰ Най-рано промените се проявяват във Великобритания след Славната революция от 1688 г., но английският опит остава „затворен” на острова почти столетие. В този период на континента се запазват абсолютистките режими и те се противопоставят на всеки опит за оспорване на монархическата власт. Френската революция от 1789 г. има други последици: тя превръща идеите на модерното време в устойчива практика във Франция и заразява целия континент с тях.

в. и по дефиниция събира традициите на Римската империя и Католическата църква. При него разделението на властите е на светска и религиозна, а стабилността или нестабилността в международната среда се обуславя от противоречията между папата и императора, или между различните владетели на религиозна основа.¹¹ Важно да се изтъкне, че в европейската традиция съществуват две форми на разделение на властите в универсалния ред. Едната от тях се нарича **папоцезаризъм** и е характерна за католическия свят, в който религиозният владетел стои над светския (един папа – много монарси). Според нея Римският папа притежава неограничена власт и авторитет над всички светски владетели и регулира техните отношения. Според втората традиция разделението на светската и религиозната власт се нарича **цезаропапизъм**. Той е характерен за източноправославния свят и при него светските владетели имат по-голяма самостоятелност и власт, с която подчиняват религиозните (патриарсите). При тази практика всяка държава има свой патриарх, а Вселенският патриарх в Константинопол е само „пръв сред равни“ и няма възможност да упражнява пряка власт над източноевропейските монарси.

Трябва да се подчертае, че съвременната държавата се заражда в условията на западния модел – папоцезаризма – в среда, налагаща традицията и доминацията на римската католическа църква. На един определен етап обаче това предизвиква недоволството и съпротивата на светските владетели.¹² Те се опитват да се разграничат от папата и универсалната конфесионална норма, и последиците водят до промяна при упражняването на светската власт и нейната връзка с религиозната. Противопоставянето на кралете на папата има и значими икономически последици, защото се отнемат земите на църквата. В повечето случаи те са по-големи от тези на владетеля и след придобиването им, монарсите получават богатство и власт, неограничавани от Рим.¹³ Освен владетелите, от универсалния ред са недоволни и

¹¹ Противоречията между светската и духовната власт предизвикват войните за власт и наследства през средните векове и разкъсват Свещената Римска империя. В късното Средновековие противоречията на конфесионална основа създават традицията и динамиката на религиозните войни в европейската политика.

¹² Недоволството и съпротивата на светските владетели са част от обновителните процеси, характерни за Ренесанса. През 1302 г. папа Бонифаций VIII все още има универсални претенции за власт, но през 1309 г. неговият наследник приема **заточението в Авиньон** под натиска на Франция и се озовава в сянката на френската корона. Това е загуба на сила и престиж за папството, които повече няма да бъдат възстановени. Владетелите, враждуващи с Франция като английския, дори прекратяват плащането на църковните данъци на Авиньон и сами поемат важни папски прерогативи.

¹³ В средата на XV в. английската корона притежава почти всички църковни имоти, доходите от църковните служби и доходите на клира. Във Франция също се стига до значимо ограничаване на властта на папите, след като през 1337 г. те отново се връщат в Рим. През 1438 г. събор на френски епископи приема **Прагматичната санкция от Бурге** и слага началото на галиканската църква, която е

поданиците, защото вярата е далече от тях, тъй като религиозните служби се водят на неразбираем латински език. Съвкупността от тези недоволства предизвиква **Реформацията** – процес, при който значимо се променя религиозната среда в Западна Европа и се утвърждава независимостта на светските владетели. Ограничаването на универсалния авторитет на римокатолическата църква и на римския папа се изяснява с появата и разпространението на различни деноминации на християнството – **лутеранство, калвинизъм и англиканство**.¹⁴ С тях, през XVI в., възниква Протестантството, което съдържа три основни елемента – демократизиране на вярата, отнемане на авторитет и отнемане на собственост. Демократизирането на вярата е свързано с превеждане на Библията от латински на живите езици и така религиозните служби и ритуали се приближават към вярващите. Отнемането на авторитет засяга в най-голяма степен официалната власт на римокатолическата църква – папата и католическите духовници, защото те губят позиции и власт. Отнети са и земите на католическата църква, които също са източник на богатство и власт. Тези процеси засилват независимостта на владетелите в Англия, Франция и германските територии, позволяват им да хомогенизират своите владения и да централизират властта си. По този начин се натрупват религиозни различия, които преминават в политически. Те рушат универсалността на религиозната власт и създават първата форма на политическо многообразие в Западна Европа, от която възниква съвременната държава.

Ограничаването на властта на римокатолическата църква предизвиква силна реакция от страна на папата и католическите свещеници. Реформацията е последвана от **Контрареформацията** и в защита на различните религии се водят Гражданските войни във Франция (между католици и хугеноти) и испанска Нидерландия.¹⁵ В германските територии избухва най-значимият религиозен конфликт – **Тридесетгодишната война**

утвърдена с Конкордата от Болоня (1516). От тогава до Френска революция (1789) френският клир притежава значимо самоуправление под върховенството на краля, който назначава църковните служители във всички архиепископии. През 1555 г., с приемането на **Аугсбургския религиозен мир**, лутеранските имперски съсловия в немските държави стават равноправни с католическите.

¹⁴ Новите християнски общности изясняват протеста срещу Рим, срещу догмите и религиозните ритуали на ортодоксалната Римокатолическа църква. Те се стремят към възстановяване на християнството в неговата първоначална чистота. **Мартин Лутер** (1483-1546) оглавява съпротивата срещу папството в германските земи, а калвинизмът изразява протеста във френскоговорящите страни. Последователите на **Жан Калвин** (1509-1564) са най-радикалните протестанти и изискват налагането на своята верска истина на всяка цена. Призовават към активна съпротива, която предизвиква Гражданската война във Франция и Вартоломеевата нощ (23 август 1572 г.) (по-подробно вж: Вебер 1993: 21-29; Шулце 2002: 58-62; Воцелка 2008: 109-115).

¹⁵ Реформаторската аристокрация в седем северни провинции на испанска Нидерландия се надига срещу контрареформаторската политика на Мадрид. Войната избухва през 1567 г., преминава от гражданска в освободителна и продължава в следващия век. Завършва едва с признаването на независимостта на Нидерландия, с Вестфалския мирен договор (1648).

(1618-1648), в която са въввлечени повечето европейски държави.¹⁶ В контекста на настоящото изследване е важно да се подчертае, че европейските кралства се включват в религиозните войни „в името на Бога и по волята на краля”, т.е. мотивирани от конфесионални и династични съображения. Това показва, че критериите за външна политика на държавите в Европа все още не са променени и войните са за вяра или наследство, а не в името на националните интереси. В средата на XVII в. обаче вярата не е единна и универсалността е разрушена от противопоставянето на католицизма и протестантството. В условията на това противопоставяне владетелите успяват да ограничават властта на папите и кралствата се превръщат в **абсолютни държави**. Тези държави, за разлика от средновековните, вече имат ясно очертани граници и централизирано управление.

Тридесетгодишната война завършва с подписването на Вестфалския мирен договор (1648), който създава нов международен ред, характеризиращ се с условия и подходи, различни от тези на универсалния. В предишната част вече беше споменато, че този ред е известен като **Вестфалска система**, чиято същност се изразява във взаимното международно признаване на правото на управление в рамките на дадена територия, на равноправието на държавите и на ненарушимостта на техните граници. Във Вестфалската система суверенните държави са юридически равни, въпреки различната икономическа мощ и различната тежест в международните отношения, не признават никаква по-висша власт от своята и разрешават противоречията помежду си съобразно своите интереси (*raison d'état*), чрез преговори или чрез сила. Войните вече се водят заради нарушаването на суверенитета и са дело само на суверенни държави.¹⁷ Така, с Вестфалския мирен договор се утвърждава **суверенната светска държава**, значимо се променя геополитическото съотношение на силите в Европа и се поставя началото на международен ред, основан на баланса на силите. С него настъпва епохата на абсолютистките държави, които преодоляват хаоса на религиозните войни и ограничават политическото влияние на папата, като напълно отхвърлят неговите претенции за универсална религиозна империя.

¹⁶ **Тридесетгодишната война** започва от конфликта между германските държави от Католическата лига, предвождани от Бавария и държавите от Протестантския съюз, подкрепящи Бохемия. По същество това е конфликт между протестантските градове в северните провинции и католическото контрареформаторско управление на Хабсбургите (по-подробно вж: Воцелка 2008: 142-144).

¹⁷ В своя труд „За правото на войната и мира” холандският юрист Хуго Гроций (1583-1645) посочва връзката между войната и суверенитета като твърди, че „войната се води по волята на тези, които в държавата са носители на върховната власт”. Според него войната е средство за налагане на справедливост, ако се води в рамките на правилата на международното право (Гроций, 1956: 123-124).

Новият подход се заражда най-напред във Франция, която, преди всички други държави, започва да провежда външна политика, освободена от конфесионални и подчинена на рационални съображения. Още през първата половина на XVII в. във Франция се появява **разбирането за „държавен интерес“** и външна политика, мотивирана от този интерес. Заслугата за възникване на новия външнополитически подход е на кардинал Ришельо, който е личност, отхвърлила ограничения на своето време. Като пръв министър при френския крал Луи XIII, кардиналът играе важна роля в двора и ръководи външната политика на Франция от 1624 до 1642 г. В този период той сключва съюзи с шведите-протестанти и дори с Османската империя, в които пренебрегва религиозните съображения и воюва успешно срещу католическа Австрия. Така осигурява господството на Франция през следващите два века (по-подробно вж: Байи 1943: 236-255; Кисинджър 1997: 48-54). При сключването на споменатите съюзи кардинал Ришельо се води от рационални съображения и утвърждава националния интерес на Франция. Разбира се, в тази епоха понятието „национален интерес“ се използва с цялата условност и преди всичко като символ на рационално поведение в управлението на държавата и външната политика. В своята книга „Политическо завещание“ кардинал Ришельо излага идеите си за новия тип държава и обосновава необходимостта да се отстоява държавният интерес, защото “човек е безсмъртен, неговото спасение е в отвъдния свят [...] Държавата не притежава безсмъртие, нейното спасение е сега или никога” (цитирано по Кисинджър 1997: 50). Тези принципи успешно се прилагат и след смъртта на кардинала, и стават предпоставка за разцвета на абсолютната монархия при управлението на Краля Слънце Луи XIV (1643-1715). Разбирането за собствена държава, без вмешателството на папата и идеите за външна политика, съобразно държавните интереси, намират място и в трудовете на мислители от Просвещението като Монтескьо и Дейвид Хюм, които изследват националния характер още преди революциите (по-подробно вж: Китромилидис 2000: 77-84). Във времето на самата революция новият подход напълно отхвърля средновековната универсалност и формира революционната държава, която е непосредствена предпоставка за възникването на националната държава.

Условия за нейната поява има и в самата международна среда. В предишната част вече беше подчертано, че в периода от Тридесетгодишната война (1648) до Виенския конгрес (1814) се формира **европейската система, основана на баланса на силите**. Това е време на почти непрекъснати войни (династични и революционни),

които са обратната страна на наложилото се многообразие на абсолютните държави. Войните създават сложна плетеница от договори и конвенции, които формират правните норми на модерната епоха. Те се отнасят за особеното положение на дипломатите, за формите на обявяване на война и сключване на мир, за неприкосновеността на държавния суверенитет и запазването на мира. Така се създава **трайна общност от държави**, регулирана с юридически процедури, която съдържа идеята за равновесие на силите. Както вече беше споменато, самото понятие „баланс на силите“ („balance of power“) за първи път се споменава в Утрехтския мирен договор от 1713 г., с който завършва войната за испанското наследство. Съдържа се в чл.6 на англо-френското споразумение, а по-късно получава ранга на юридически признат основен принцип на европейската политика. Според него суверенитетът и оцеляването на държавите се основават на взаимното уравнивяване. Той оправдава всяко действие в името на благополучието на държавата и обосновава взаимната зависимост между суверенните държави. За да се прилага, балансът на силите предполага водене на преговори, договаряне и компромиси, но не дава отговор на предизвикателствата на международния ред и конфликтите не отпадат. При него има само преценка на силовото съотношение и тя определя външнополитическото поведение на държавите. Всъщност прилагането на принципа (концепцията) за баланс на силите може да доведе до борба за надмощие и до установяване на равновесие, след като се „обуздае“ най-силната държава.¹⁸

Ако се обобщят очертаните много схематично понятия и подходи в международните отношения, може да се подчертае изводът, че в модерното време се появява съвременната суверенна държава и разбирането за държавните интереси като нейна същностна характеристика. Постепенно това разбиране става общоприето и според него държавите действат съобразно своите интереси, което означава, че външнополитическите цели са проекция на тези интереси. Тази връзка се утвърждава категорично при следващата промяна в субекта в международните отношения, която настъпва след Френската революция (1789). Тогава вече започват да се утвърждават националните идеи и националната държава, и за цели 25 години те формират

¹⁸ В международните отношения има много случаи на хегемония на една държава, през XV и XVI в. това е Испания, която вярва в своята мисия да възстанови католическото единство на Европа, последвана е от Франция, която два пъти, при Луи XIV и при Наполеон е европейския хегемон, Германия е следващата хегемонна държава, която доминира през втората половина на XIX в., СССР и САЩ са хегемони в своите сфери на влияние през втората половина на XX в. Всичките тези държави имат своето време на доминация, но то винаги е ограничено.

основните съображения в управлението на Франция. В същия този период, чрез военните завоевания на революционна Франция, френската политическа практика и идеята за националната държава се изнася в другите страни и заразява Европа с идеите на **модерния национализъм**.¹⁹ Тогава защитата на националния идеал и интерес става основно съображение в политиката и на други държави, а националната държава придобива значима роля в европейската политика. Моралът като критерий във външната политика е отхвърлен и постепенно се утвърждава разбирането, че “в държавните работи, онзи, който притежава силата, притежава и правото“, или казано в контекста на реализма, “целта оправдава средствата.” (Макиавели 2009: 52-53; 129; Кисинджър 1997: 53) Тази гледна точка на Макиавели и Ришельо се доразвива от последователите на реализма – школа, която има водещо значение в международните отношения през последните четири столетия.

Триумфът на националната държава

Националната държава може да бъде определена като светска организация за властта на нацията, при която народът вече не е сума от живеещите хора в една държава, а е едно с нацията, която се схваща като културна и политическа общност. Според Макс Вебер „нацията е общност на чувства, които могат да се манифестират адекватно само в собствената държава; от тук следва, че нацията е общност, която обикновено се грижи да създаде собствена държава” (Weber 1994: 25). Обвързаността на националната държава с нацията насочва изследването към отклонение, с което се цели да се даде синтезирано и много обобщено пояснение за същността и възникването на нациите. В тази връзка е важно да се подчертае широко приетото разбиране, че европейските нации се формират през XIX век под влияние на градивната енергия на модерния национализъм. Началото на този процес започва от Френската революция (1789), но тя създава един двадесет и пет годишен експеримент, който е прекъснат след победата над Наполеон. Виенският ред „замразява” националната държава за няколко десетилетия, това обаче предизвиква масови обединителни и национални движения, които водят до дестабилизация на международната система „Метерних”. Също така

¹⁹ В предишната част **модерният национализъм** беше разгледан като една от значимите последици на Френската революция (1789). Тук може само да се допълни, че при своето възникване модерният национализъм е либерално философско разбиране за създаване на модерните държави и идеал, който обединява будните духове от различни социални прослойки (по-подробно вж: Пантев 1989: 27-36).

трябва да се подчертае, че същността на нациите е тема, която много широко е изследвана, но тя не е обект на настоящото изследване.²⁰ В него само се маркират някои от основните теоретични постановки за нациите с намерение да се изясни многогранно същността на средата, в която националната държава става водещ субект в международните отношения. За тази цел се приема състоятелността на твърдението, споделено от различни изследователи, че националната идентичност е късен продукт в развитието на човешката цивилизация и представлява нова социална организация на обществото (по-подробно вж: Хобсбом 1996: 15- 19; Гелнер 1999: 9-15; Шулце 2002: 109-210; Цветков, 2007: 53-81). Самото понятие „нация” се ражда в епохата, в която „Просвещението и Революцията разрушават свещения йерархичен династичен ред” (Андерсен 1998: 23). Дълго време обаче има различен смисъл – произход, общо потекло, обществено съсловие, народ.²¹ От късното Средновековие почти до края на XVIII в., нациите не представляват съвкупността на народа, а само властващия, политически представен слой, което означава, че не става дума за „народни нации”, а за „аристократични нации” (по-подробно вж: Шулце 2002: 119, 169).

Съвременното разбиране за нация е една много късна интерпретация, която започва да се използва систематично в ерата на революциите (американска и френска, в последната четвърт на XVIII век). „Нация” по време на Френската революция (1789) става общността на всички политически осъзнати граждани на държавата, която се формира въз основа на идеите за всеобщо равенство и народен суверенитет.²² След

²⁰ Според дефиницията на френския теолог **Ернест Ренан** дадена по време на една лекция изнесена в Сорбоната на 2 март 1882 г. на тема „Що е нация”: нациите са духовни същности, общности, които се основават на националното съзнание „едно обширно съвместяване на хора, с хладен дух и горещо сърце, създава нравственото самосъзнание, наречено нация”; нациите съществуват, докато са в главите и сърцата на хората и угасват, когато вече не биват мислени и желани; те се припознават в общата история, общата слава и общите жертви, като тази обща история обикновено има ограничена реалност, тя по правило е повече измислена и конструирана, отколкото действителна. „Притежаването на споделена слава в миналото и обща воля в настоящето, това са условията, за да има народ (...) нацията е (...) духовен принцип, който има две съставки. Първата е в миналото. Втората в настоящето (...) спомени и съгласие, за да се съхрани неделимо наследство” (Ренан 1993: 41-51). **Бенедикт Андерсън** също определя нациите като „въобразени политически общности”, защото правят жива представата за общност и съществуват тогава, когато значителен брой хора смятат себе си за нация или когато се държат, като че ли са нация (Андерсен 1998: 21-23). Според **Ернест Гелнер** „...група хора се превръщат в нация само когато и само ако членовете на групата ясно си признаят определени взаимни права и задължения по силата на споделеното членство” и това разбиране му дава основание да твърди: „...национализмът не е пробуждане на съзнанието на една нация. Той измисля нация там където я няма” (Гелнер 1999: 14, 74-80).

²¹ **Natio** е старо, наследено от римската античност понятие, което първоначално означава рождението или произхода като отличителен белег на групи от всякакъв вид. Цицерон например обобщава под това понятие една група от народа – аристократите, за Плиний *nation* е философска школа.

²² Според чл. 3 на **Декларацията за човешките и гражданските права** от 26 август 1789 г. „...нацията е основния произход на всеки суверенитет, никое сдружение и никой индивид не могат да упражняват власт, която не произтича директно от нацията” (цитирано по Шулце 2002: 170) След повече от сто

революцията и индустриалната епоха се променя политическо значение на „нация” и към нея вече не се причисляват само елитите. „Народ” и „нация” се сливат, народът става нация и тази народна нация легитимира държавата и властта (нацията дава на държавата нейната конституция). Тази нова идея за нацията като политически активен народ е повече от понятийна конструкция, тя е консолидиращ фактор в революционна Франция и е „изнесена” от наполеоновата армия в цяла Европа. От обществените празници и тържества на Френската революция до немските празненства в чест на Битката на народите (Лайпциг 1813 г.), непрекъснато се манифестира съществуването на нацията и се потвърждава принадлежността на индивида към по-голямото цяло. Реално, съвременното разбиране за „нация” се изпълва с конкретно съдържание във втората половина на XIX в., когато възникването на националните държави променя политическата карта на Европа и тя става „по-цветна”. Тогава балансът на силите в Европа се променя от появата на две велики сили, създадени на национален принцип – Германия и Италия, както и от ефективното разделяне на трета велика сила със същите основания – Австро-Унгария, след Спогодбата от 1867 г. Равновесието е повлияно и от признаването на голям брой по-малки политически единици за независими национални държави – от Белгия на запад до балканските държави в Югоизточна Европа – Гърция, Сърбия, Румъния и България.

В началото на XX в., когато „националното строителство” в Европа вече е създавало значимо разнообразие на Стария континент, теоретично се оформят двете **концепции за нация**. Те са споменати за първи път от Фридрих Майнеке в неговата книгата „Световна буржоазия и национална държава”, издадена през 1907 г. В нея той говори за два основни типа нация – „държавна” и „културна”. Това разделяне обаче трябва да се разбира като идеално и теоретично, за да се изгради определена типология. Според Хаген Шулце „концепциите за държава и нация са културни проекции, възникнали в хода на европейската история и променящи се непрекъснато” (Шулце 2002: 16). Той смята, че класическата дефиниция, според която държавата се определя от държавната власт, държавната територия и народа, е незадоволителна. Според него недостатъчно задълбочено е и определянето на нациите като суверенен народ или като културно-езиково единство. Хаген Шулце има достатъчно основания за това твърдение, защото в своето конкретно историческо развитие държавите наистина преминават през различни етапи, които съдържат характеристиките и на единия, и на другия тип нация.

години Ернест Ренан твърди, че нацията по принцип е проблем на свободния избор и „съществуването на една нация е всекидневен плебисцит” (Ренан 1993: 50).

Условното разделяне се базира на историческото развитие на две водещи европейски държави – Франция и Германия и на формирането на нациите в тях. Именно това разграничение по-късно формира френската и германската концепции за нация. Първата се основава на обединяващата сила на общата политическа история и конституция, а втората – на съвместно преживяно културно наследство – език и култура, при отсъствието на държавни традиции.²³ Двата модела, характерни за образуването на френската и германската нация, са усвоени от другите народи, но всъщност формирането на нациите е продукт от съвкупността на различни фактори и влияния.

Френска концепция за нация се основава на идеята за суверенитета на народа. При нейното формиране е водеща волята за политическа общност, а културата, произходът и езикът са вторични фактори.²⁴ Така всъщност се елиминира значението на етническият принцип и се утвърждава гражданската принадлежност. На практика, във Франция държавата ражда нацията. Най-синтезирано нейната същност може да се изрази с твърдението: *„всички, които са граждани на Франция, са французи“*. Без значение е какъв е техният език и произход, дали живеят в метрополията или колониите, те са граждани на държавата. Към френската концепция за нация принадлежат повечето западноевропейски държави – Франция, Великобритания, Испания, Португалия, Холандия и САЩ.²⁵ Особено ярък пример за възникването на политическа (гражданска) нация намираме в държавата, разположена на цял континент и създадена от емигранти. В нея живеят хора с различен произход и народностно самосъзнание, но всички те са американци, според политическото понятие за нация, което означава, че са граждани на САЩ. Това е още един пример за късното

²³ Френската нация се формира още в границите на абсолютистката държава, а германската – чрез обединението на немските държави около Прусия, което завършва през 1871 г. и е извършено с „желязо и кръв“ (чрез войни).

²⁴ Тук трябва да се направи уговорката, че държавата толерира консолидиращия френски език и консолидиращата френска култура, т. е. исторически формиралата се култура във френската държава. Държавата обаче е безразлична към културната и езикова самобитност (към тяхното съхранение и развитие), когато те са различни от френската – това е в сферата на личното пространство на всеки индивид.

²⁵ **Обединеното кралство** е своеобразно федеративно обединение, създадено чрез договори под егидата на една корона на Англия, Шотландия, Уелс и Ирландия (по-късно Северна Ирландия), в които живеят „домашните нации“: английска, шотландска, уелска и ирландска. Като граждани обаче те са британци. Испанската нация е гражданска, макар че това се оспорва от баските и напоследък – отново от каталунците. Държавата обаче не е безразлична към културното и езиково различие. Напротив, кралството, което е изградено на федеративен принцип, поощрява и подкрепя различните езици и култури – еускера, каталунска, галисийска и т. н.)

възникване на „въображаемите общности“ – нациите – което може да се наблюдава дори в нашето съвремие.

Ако **немска концепция за нация** трябва да се представи по най-краткия начин, може да се използва твърдението: *„всички, които говорят немски, са германци“*. Някои могат да възприемат този израз като агресивна формула, присъща на крайния немски национализъм от преди 1945 г., която е неприемлива за австрийците, немско говорещите швейцарци и елзасците във Франция. Смисълът му обаче е извън този контекст и само цели да изтъкне, че в основата на немската нация, при нейното формиране през XIX в., стоят общ език, род и култура. При нея няма политическа идентичност на общността и това се дължи на характерното историческо развитие на германския свят, където Австрия и Прусия си съперничат, кой да бъде обединителя, каква да бъде Германия – „голяма“ (австрийският вариант) или „малка“ (пруският вариант). Поради това може да се каже, че при германската концепция за нация „въображаемата общност“ се идентифицира с език, род, история и култура, а не с територията, която населява.²⁶ Тази концепция се прилага и при образуването на нациите в Централна и Югоизточна Европа, които възникват в условията на чужди империи – Австро-Унгария или Османската. При тях националното самосъзнание се формира без наличието на държава и обединяващи са културните белези. При създаването на тези „закъснели“ независими държави се оказва, че представителите на една нация живеят в различни страни, защото държавните граници никога не съвпадат с етническите. Същевременно Балканите са регион, който се характеризира с пъстра етническа мозайка и езиково многообразие, каквито рядко се наблюдават другаде. През XIX в. нациите в него се образуват като „културни“ и тази историческа традиция влиза в противоречие с опита на Европейския съюз да легитимира новите национални държави, възникнали след разпадането на югославската федерация като обитавани от „политически“ (граждански) нации.²⁷

²⁶ За разлика от Франция и Англия, където династиите от XIII в. са мощни ядра за развитието на сили, формиращи нацията, немската кралска корона остава слаба. **Немската нация** стои в сянката на митичната имперска идея, политическите символи също са адекватни на Свещената римска империя, а не на кралството: свещената пика, императорската корона, императорският трон на Карл Велики и Аахенската катедрала (по-подробно вж: Шулице 2002: 116-117).

²⁷ През 1992 г. е създадена **комисията „Бадинтер“** начело с френския юрист Бадинтер, която трябва да изготви доклад кои от провъзгласилите своята независимост югославски републики могат да станат независими държави. Заключение на комисията е, че това са Словения и Македония, защото са по-хомогенни в етническо отношение. Въпреки това, под натиска на Германия, страните членки на ЕС признават независимостта на Словения и Хърватска. Наличието на значително сръбско малцинство в Хърватска (в Сръбска Крайна), което обявява своята автономия, предизвиква сериозни противоречия при

В краткото отклонение към образуването на нациите и тяхната типология със сигурност липсва дълбочина и прецизност на анализа и това може да предизвика възражения, но вече беше подчертано, че то е направено единствено, за да се обяснят някои понятия, които са свързани с триумфа на националната държава като субект в международните отношения. В контекста на фокуса, характерен за настоящото изследване, е по-важно да се подчертае, че още при възникването на националната държава се поставят нови цели и се формират нови подходи във външната политика. Когато тя става фактор в международните отношения, отново модел за държавите на Стария континент е френската империя (1804-1814), а революционните войни стават катализатор на националната идентичност. Националният патос съпровожда победния ход на френските войски и той много бързо е усвоен от населението в покорените държави. Във времето на завоеванията на Наполеон и Освободителната война от 1813 г. националната общност се формира много интензивно, утвърждава се и се превръща в реална действителност. Заради чуждата окупация и чувството за колективно унижение, много от европейските нации ускорено осъзнават себе си.

В съпротивата срещу революционните войни и френските завоевания най-отчетливо се вижда как формирането на нациите създава нова динамика в европейската политика. Тя започва през 1808 г. от антифренското въстание в Испания и преминава през мобилизацията и съпротивата на Австрия, където целият народ се включва в подготовлението за война. Австрийското правителство използва всякакви средства за разпалване на националните чувства и от съвместната защита на отечеството *израства единството на нацията*. За първи път в историята на Европа една традиционна държава като Австрия апелира към революционната солидарност на нацията. Правителството въвежда всеобща военна повинност, княз Метерних залага на общественото мнение за разпалване на националните чувства. Австрийската национална пропаганда се насочва и към съседните немски държави, затова на 10 април 1809 г., когато австрийските войски предприемат настъпление в Бавария, която е френски съюзник, прокламацията на главнокомандващия ерцхерцог Карл е насочена не към баварските поданици, а към „немската нация”.²⁸ Прусия също се включва в

утвърждаването на новата национална държава. Те прерастват във въоръжен конфликт, който е пренесен в мултиетническата република Босна и Херцеговина (по-подробно вж: Хинкова 1998: 17-18).

²⁸ Прокламацията на ерцхерцог Карл е написана от граф Щадион, брат на главнокомандващия и поета Фридрих Шлегел и в нея се заявява „Нашето дело е дело на Германия. С Австрия, Германия ще стане самостоятелна и щастлива (...). Немци! Бъдете достойни за името си! (...) Съдействайте за своето спасение” (цитирано по Шулице 2002: 198).

Освободителната война, залагайки на националната мобилизация на градските съсловия и младото поколение. Основен мотив на пруските доброволци е омразата към Наполеон Бонапарт и Франция. На второ място, националната активност е събудена от желанието за свобода и отхвърляне на чуждата окупация. Така в антифренската съпротивата идентификацията с нацията предлага ориентация, улеснява вземането на решения и опростява сложните обществени и междудържавни отношения.

Във второто десетилетие на XIX в. „френският износ“ на революция и национални идеи е прекъснат от **европейската реставрация**, и „преживяването“ на националната общност отстъпва на втори план. Трябва да минат още няколко десетилетия, за да се формира масово и стабилно национално чувство и националната държава да стане водещ субект в международните отношения. Преди това, още на Виенския конгрес, с формирането на Германския съюз от 1815 г., **идеята за националната държава е отхвърлена**, защото той има транснационален характер (включва немски княжества, които са суверени на Великобритания, Дания и Нидерландия).²⁹ Това всъщност е връщане към Вестфалската система, когато Централна Европа се възприема като пространство на дипломатически буфер по време на мир и бойно поле при конфликти. За някои от създателите на Виенско статукво (Великобритания), разделението в центъра на Стария континент също е необходимо, защото всяко концентриране на власт в Германия и Северна Италия се приема като заплаха за европейското равновесие. А за австрийския канцлер княз Метерних, Италия е географско понятие и нейното държавно обединение е немислимо. Тази позиция изразява страха от революция и ново разпределение на силите в Европа.

Силна е и инерцията, която връща назад развитието на субекта в международните отношения към старата предреволюционна държава, осигуряваща равновесието от времето на абсолютизма. И това е още една от причините на Виенския конгрес да се реставрира защитата на абсолютната власт и на религиозните ценности на страните победителки. След него същностната мотивация за взаимодействие между Австрия, Прусия и Русия е формулирана в Учредителния акт на Свещения съюз, създаден в името на „морала, религията и справедливостта“. Той утвърждава легитимизма като водещ принцип в европейската политика, а взаимодействието на владетелите по време на неговите конгреси създава представа за „международна

²⁹ В Германския съюз има територии, които са в лични династични унии с владетели на чужди държави: ХанOVER с Великобритания; Холщайн с Дания; Люксембург с Нидерландия (по-подробно вж: Втора глава).

организация”.³⁰ Така в международната система „Метерних” е реставрирана ирационалната мотивация за външна политика, а това означава, че националният интерес отстъпва пред морални и религиозни съображения. Националната идея се третира като революционен и разрушителен принцип, а националните стремежи и движения не получават подкрепа. В името на тази политика, през 1822 г., на конгреса на Свещения съюз във Верона, Австрия отхвърля исканията за християнска защита и подкрепа на гръцкото въстание срещу Османската империя. Великобритания, Франция и Русия подкрепят гръцката кауза, но не се противопоставят на позицията на Хабсбургската империя, в името на монархическата солидарност. Постъпват така, защото в първото десетилетие на системата „Метерних” е по-важно да се пази статуквото и да не се насърчават националните движения, дори в Османската империя. Самата Австрия, която е многонационална империя, се страхува от разрастването на националните движения в своята територия и най-строго пази Виенското статукво. То обаче е обречено, защото всъщност се опитва да върне времето назад и да „замрази” изграждането на националните държави. Освен това, другите гаранتي на Виенския ред имат интереси, които не могат да пренебрегнат и много скоро Великобритания, Франция и Русия се намесват в гръцкото въстание, с дипломатическа подкрепа и военна сила.³¹ Тяхната намеса води до създаването на нова национална държава – Гърция (1830), с което Виенското статукво е нарушено и става видимо, че националните интереси само са прикрити зад ирационалните съображения за външна политика.

Гръцкото въстание, заедно с антимонархическите бунтове в Испания, насочени срещу възстановяването на династията на Бурбоните и надигането на италианските патриоти в Неапол, Сицилия и Пиемонт, изявяват първото **масово недоволство от отхвърлянето на националната държава**. Чрез него, още през 20-те години на XIX в., се оспорва Виенското статукво, изявява се мощният потенциал на националната кауза и се създава значима динамика в европейската политика. Тази първа революционна вълна, локализирана в Средиземноморието, предизвиква противоречия между Великите сили. „Европейският концерт” на петте водещи държави е в дисхармония, защото

³⁰ Когато става въпрос за началото на XIX в., понятието „международна организация” се употребява с условност по отношение на Свещения съюз. По своята същност той е обединение на консервативните християнски монарси на Русия, Австрия и Прусия, които се опитват да запазят абсолютната власт и да ограничат националните идеи и движения.

³¹ Те формират коалиция, която воюва с Османската империя, побеждават я и подписват Одринския мирен договор (1829), с който Гърция и Сърбия получават автономия. Една година по-късно, с подкрепата на английската дипломация, възниква независимата гръцка държава.

Великобритания и Франция имат сериозен интерес да се възползват от стремежа за създаване на национални държави, за да постигат външнополитически предимства и стратегически позиции. За Обединеното кралство колониалната политика е по-важна от европейското единство и неговата външна политика е насочена към осигуряване на стратегически предимства в Средиземно море. Великобритания подкрепя и създаването на национални държави в Латинска Америка, и отново причина за това са нейните извъневропейски амбиции. За Франция е естествена подкрепата на всякакви идеи и движения, които разрушават неизгодното за нея Виенско статукво. Освен това, за двете конституционни монархии националната държава няма алтернатива и те се противопоставят на реставрационната политика на трите континентални сили (Русия, Австрия и Прусия).

Поради тези различия между Великите сили, Свещеният съюз и водената от него реставрационна политика не могат да унищожат наследството от Френската революция (1789), както и да спрат надигането на националните движения и образуването на националните държави. След разпадането на сътворената на Виенския конгрес Нидерландия, възниква Белгия (1831). В началото на 30-те години на XIX в. се активизират националните движения на поляците срещу руската империя и на италианците срещу Хабсбургите. От създаването на Германския съюз (1815) всяко прогресивно движение в немския свят, всяка съпротива срещу международната система „Метерних“, всеки либерален протест застава зад искането за създаване на немска национална държава, която трябва да бъде „единна навътре и силна навън“. Мечтата за обединена държава на всички немци намира стимул в историческото развитие на Прусия. Тя е първа сила в Освободителната война от 1813 г., по време на съпротивата срещу Наполеон, а след нея защитава своята амбиция за ръководна роля в немските земи. По-късно, по време на Рейнската криза от 1840 г., националната идея се проявява като легитимиращ символ, а масовият национализъм се изяснява като самостоятелна политическа сила. Самата криза демонстрира интегриращата сила на националната идея и политическата решимост на Прусия да я защитава. Има градивни последици и в Германския съюз, защото, въпреки съпротивата на княз Метерних, Прусия и Австрия се споразумяват за съвместен план за действие в случай на война, като изрично се позовават на „общия национален дух“.³²

³² Кризата е предизвикана от офанзивната източна политика на френското правителство, начело с Тьерс и пропагандата за възстановяването на „естествената“ Рейнска граница. Прусия, от своя страна, реагира

Още по-голям размах националните идеи и движения получават по време на **революциите и войните от 1848 г.**, когато цяла Европа е завладяна от либералните идеи и националната кауза. Те завършват с погром и сякаш отдалечават времето за създаване на национални държави в Италия, Унгария и Германия. Това обаче е само привидно, защото революциите в Централна Европа предначертават края на религиозната и монархическата солидарност на владетелите и подготвят триумфа на националната държава. Пътищата за нейното създаване се променят и вече не революционният масов кипеж на национални чувства, а дипломатията и войната ще доведат до възникването на Обединена Германия и Обединена Италия. Началото на тази промяна се очертава още с Първата война за херцогства от 1848 г. Тя се води от Прусия срещу Дания, за да се прекрати унията на двете херцогства Шлезвиг и Холщайн с датската държава. Войната изявява амбицията за консолидация на немския свят и възникването на национална държава, начело с Прусия, която вече е успяла да се утвърди сред водещите германски държави. Уверена е в своята обединителна мисия, защото изграденият през 1834 г. по пруска инициатива общ митнически съюз Цолферайн (Zollverein) работи и успешно изгражда немска икономическа общност. Нейното уплътняване с политически измерения е следващата стъпка по пътя за създаване на немска национална държава. Затова можем да приемем пруската военна операция като репетиция за немското обединение и като изпробване на военния подход за неговата реализация.³³ Въпросът е дали началото на 1848 г. е подходящото време и отговорът е “не”.

Въпреки успеха на пруската армия още е рано да се реализира идеята за обединение на Германия, защото останалите Велики сили се противопоставят. Австрия е привърженик на идеята за „голяма Германия” и не желае да отстъпи върховенството сред немските държави на пруската корона.³⁴ Заедно с Русия, Хабсбургите насочат своята външнополитическа активност към „укротяване на революциите” в Европа и двете континентални сили се противопоставят на всяка динамика и промяна в

със силна национална кампания, която тръгва от Рейнската област, но много бързо е поета от населението в цялата страна (по-подробно вж: външната политика на Прусия в следващата глава).

³³ В хода на революционната динамика става ясно, че немската национална държава не може да възникне чрез либерализиране на политическата система. Териториалната раздробеност и силната независимост на отделните немски държави насочва към друг път – „с желязо и кръв”. Това не е само прозрение на стратегата на немското обединение Ото фон Бисмарк, което обобщава опита, а и метафора, присъстваща в песен от времето на Освободителната война от 1813 г. (по-подробно вж: Шулце 2002: 233).

³⁴ Идеята за „голяма Германия” съществува паралелно с пруското разбиране за „малка Германия” и те са израз на немския дуализъм. Той изявява противоборството между Австрия и Прусия за лидерство сред немските държави и е разгледан подробно при Обединението на Германия в трета глава.

статуквото. За Великобритания и Франция, групирането на немските държави и изграждането на здрав съюз в Централна Европа води до нарушаване на равновесието на силите и затова те също не подкрепят пруската инициатива. За да изразят своето недоволство от пруската военна акция срещу Дания, Великите сили са готови на всякакви действия. Британски бойни кораби демонстрират английското недоволство като навлизат в Северно море. Руското несъгласие се извява със съсредоточаването на войски на източната пруска граница. Френското възражение се изразява с дипломатическа активност и искане на гаранции за суверенитета на другите немски държави. Така, по време на Първата война за херцогства, Прусия се оказва в изолация и създаването на немската национална държава е отложено.

Въпреки неуспеха на националните революции на унгарците, италианците, хърватите и чехите в Австрия и неутрализирането по дипломатически път на пруския военен успех, в средата на XIX в. националната държава се утвърждава като единствена алтернатива за народите в Централна Европа. Нови възможности за нейното реализиране възникват след Кримската война (1853-56), когато за двадесет години е неутрализирана руската намеса в европейските конфликти и така е отстранен най-последователният гарант на Виенското статукво.³⁵ Тогава се утвърждава значимата позиция на Франция начело с Наполеон III, която подкрепя националната кауза на италианците и възприема немското обединение като закономерен процес. Френският император е изявен защитник на идеята за национална държава и дори пренебрегва външнополитическото наследство на страната си от времето на Ришельо, според което, за благо на Франция, центърът на континента трябва да се държи разделен. Великобритания, при управлението на торите, се ориентира към решаване на вътрешнополитически задачи. Външната политика е активна най-вече в колониите и английската дипломация сякаш пропуска това, което става на континента. Единствено опозиционният лидер Бенжамин Дизраели вижда в Обединението на Германия значима промяна, сравнима само с последиците от Френската революция (1789) и предупреждава, че концентрирането на власт в центъра на континента води до радикална смяна на позициите и подходите в европейската политика (Monypenny, Buckle 1929: 233; Петков, Генов 1986: 163-164). Английското правителство обаче

³⁵ По силата на Парижкия мирен договор (1856) на Русия са наложени тежки санкции и ограничения, които формират дефанзивна външна политика в европейското направление (по-подробно вж: Трета глава).

остава в ролята на наблюдател и „гледа“, без да се намесва, създаването на италианската и немската национални държави.

Очертаната благоприятна среда насърчава политиката за формиране на национални държави и още в края на 50-те години на XIX в. Пиемонт (Сардинското кралство), което е единствената свободна италианска държава, поема своята обединителна мисия. Тя (заедно с Франция) воюва срещу Австрия и с победата във войната от 1859 г., започва последният етап за **Обединението на Италия**. В него националната активност се насочва в две посоки – към масовизиране, чрез взаимодействието на Пиемонт с италианските патриоти, начело с Гарибалди и към активна дипломация, за да се осигури подкрепата на Великите сили. Използва се и военната динамика, предизвикана от Прусия, сключва се съюз с Бисмарк и по време на австро-пруската война (1866) става възможно връщането на Венеция, а по време на френско-пруската война (1870) е освободен Рим и градът е обявен за столица на италианската национална държава.³⁶ Паралелно се развиват и ускоряват обединителните процеси в немския свят. Както вече беше споменато, пътят е избран още през 1848 г., но тогава не може да бъде извървян докрай. През 60-те години на XIX в. вече има по-добри възможности за **Обединение на Германия** и те са използвани в максимална степен от пруския канцлер Ото фон Бисмарк. За да ги реализира, Прусия воюва успешно в три войни: с Дания (1864), с Австрия (1866), с Франция (1870) и създава немската национална държава. За успеха на тези войни е важна и изключителната дипломация на Бисмарк, която осигурява неутралитета на Русия, невниманието на Великобритания, уязвимостта на Австрия и заблудата на Франция. Като резултат, на 1 януари 1871 г. се ражда вторият немски райх (империя), който всъщност е първата немска национална държава. Начело на държавата е пруският крал, който става немски император. Според преамбюла на новата имперска конституция Обединена Германия се дефинира като „вечен съюз за закрила на територията (...) и за грижа за благополучието на немския народ“ (цитирано по Шулце 2002: 238).

Успешното обединение на Италия и Германия изявява **триумфа на националната държава**, а в контекста на настоящото изследване това е времето на международната система „Реалполитик“. Тя се развива през втората половина на XIX в., когато се оформя националното многообразие на Стария континент и в името на

³⁶ По време на войната с Прусия Наполеон III има нужда от френския контингент, който е разположен в Рим като гарант на Папската държава. След като французите се изтеглят, патриотите превземат града и го обявяват за столица на Обединена Италия (подробно тези събития са разгледани в трета глава).

националната кауза се активизира цялата палитра от външнополитически средства. Чрез революционизиране на масите, активна дипломация и успешни войни се създава динамична международна среда и в нея националната държава става водещ субект в международните отношения. В този период най-пълно се изявява нейният потенциал и ролята ѝ е неоспорима. Основно съображение във външна политика е защитата на националния интерес, то формира гъвкавите съюзи и всяка от Великите сили участва в международните отношения с рационална мотивация. Ирационалните (моралните) съображения във външната политика стават несъстоятелни, дори под формата на съюзнически ангажименти. Затова в системата „Реалполитик“ партньорите и опонентите се сменят често, но това не предизвиква порицания за нелоялност. Всеобща ценност е защитата на националния интерес, а националните идеали са идеологически пълнеж и катализатор на динамиката в международната среда. В името на националните интереси се изграждат партньорството и противопоставянето във външната политика и се оформя активната и многопластова дипломация на Стария континент. Нейният основен стратег е Ото фон Бисмарк, който изгражда сложна система от съюзи, за да може Германия да бъде в добри отношения с другите Велики сили и да държи Франция в изолация. Така се създават благоприятна дипломатическа среда и възможности за Обединена Германия (немската национална държава) и тя успява да се утвърди като значим фактор през следващите двадесет години. Другите Велики сили участват в дипломацията на системата „Реалполитик“ със същите рационални съображения за външна политика. Отстояват без колебание и с всякакви средства своя национален интерес и утвърждават националната държава като водещ субект в международните отношения.

След създаването на немската и италианската национални държави се променя съотношението на силите в Европа. Старият континент радикално се променя, защото изграждането на Обединена Германия и Обединена Италия води до групиране и хомогенизиране на Централна Европа. Двете „нови“ държави стават фактори в международните отношения и техните външнополитически амбиции създават нова динамика в европейската политика. Във вътрешнополитически план тя е под знака на консолидирането на нациите, а във външнополитически план е насочена към експанзия в извъневропейските територии и конфронтация между националните държави. **Нараства значението на национализма** като обществена нагласа, като мобилизация на масите и като основание за имперска политика. Консолидирането на европейските

нации се захранва от разбирането за нацията като абсолютна, легитимира използването на сила и се проектира в завоевателна външна политика. През 80-те и 90-те години на XIX в. са завладени нови територии в Африка и Азия, а външнополитическите противоречия и конфликти на Великите сили са пренесени в колониите. Германският национализъм първоначално е насочен към вътрешната интеграция на късно възникналата национална държава, а после ориентира външната политика към териториална експанзия в Африка и разширяване на сферите на влияние в Близкия Изток. Европа става тясна за външнополитическите амбиции на икономически силната и милитаризирана Германия и тя се насочва към световна политика и конкуренция със „старите“ колониални държави (Великобритания, Франция и Русия). Националистичните проекции във външната политика на Италия, създават две направления – иредентизъм (призив за обединение на всички италоезични области с родината) и колониална експанзия в Еритрея, Сомалия, Етиопия и Либия. Френският национализъм е съсредоточен основно на континента, в съперничеството с Обединена Германия, но той също има проекции в колониалната политика и Франция завладява Тунис и Северен Индокитай. Промените на континента оказват силно влияние върху Великобритания и също я насочват към активна колониална политика. В центъра на тази политика е консолидацията и утвърждаването на Британската империя. Външнополитическите проекции на британския национализъм са центрирани в създаването на световна, носена от националната гордост империя, която има територии на всички континенти и контролира стратегическите комуникационни средища в света. Под влияние на национализма, британската колониална политика е мотивирана от идеята за цивилизационна мисия, а Великобритания се възприема като „извор за светлина на целия свят, център на мира, поради което в служба на човечеството, тя трябва да основава колонии толкова бързо и толкова далече, колкото е по силите ѝ“ (Eldrige 1973: 11). Съзнанието за мисия в началото на XX в. е характерно и за руския национализъм. То насочва външна политика на Русия към разширяване в Азия, към Тихия и Индийския океан, но най-силно се извява в бляна за империя на всички европейски славянски народи, която да бъде под руско върховенство.

Тези съображения във външната политика на Великите сили предизвикват редица конфликти, внасят устойчива конфронтация в международните отношения и подготвят широкомащабния сблъсък, възникнал по време на Първата световна война (1914). Териториалната експанзия на Германия и разширяването на сферите на влияние

по оста Виена, Балканите и териториите на Османската империя до Месопотамия, засягат както британските позиции в Средна Азия и Индия, така и руските интереси на Балканите.³⁷ Милитаризацията, насочена към изграждането на силен военноморски флот под ръководството на адмирал Тирпиц, предизвиква флотска надпревара с Великобритания и засяга най-чувствителното място на британската гордост и глобална мощ. Германското настъпление в Европа и извън европейските територии, водено от стремежа за преразпределение на колониите и сферите на влияние, насърчава групирането на „старите“ колониални сили и прави световната война неизбежна.

Така международната среда, основана на баланса на силите, е разрушена и е превърната в свят от врагове за всяка национална държава.³⁸ Открита е „ценността на войната“ (Ницше) за възраждане и мобилизация на нацията, затова тя се възприема като необходима.³⁹ Националната интеграция се осъществява чрез военна организация и милитаристични нагласи, а това води държавите до световния сблъсък през 1914 г. Един от съвременниците – Уинстън Чърчил – когато говори за Първата световна война, я определя по следния начин: „Голямата война“, през която минахме, се различаваше от всички предишни войни с чудовищната бойна сила на противниците и страховитите средства за разрушение, а от всички съвременни войни, с крайната безогледност, с която бе водена“ (Churchill 1923: 10). Тази различна война се води с мащаби, които са непознати, с мобилизация на населението, която е невиждана дотогава и с жертви, които не оставят възможности за компромиси. След нея светът е различен, държавите и тяхната външна политика – също.

Кризата на националната държава

След Първата световна война субектът в международните отношения има нова динамика и тя се изяснява в следващата система в международните отношения – Двуполусния модел. Той обхваща значителен период – един век и това е времето, в

³⁷ Настъплението на Германия в тази посока достига връхната си точка в ориенталското пътуване на Вилхелм II през 1897 г. и в започването на строежа на Багдатската железница през 1899 г.

³⁸ От самото начало в идеята за нацията е заложено тя да се дефинира, утвърждава и оправдава чрез врага – националният образ за себе си и образът на врага са двете страни на един и същ медал.

³⁹ Съчинението на германския генерал Фридрих фон Бернарди „Германия и следващата ѝ война“ излиза през 1912 г. и претърпява девет издания за две години. В него авторът заклева политиките да приемат войната като „нравствена необходимост“, защото тя ще пречисти нацията от всички шлаки и ще я поведе към по-високото ѝ предопределение“ (цитирано по Шулице 2002: 278).

което се появяват първите признаци за криза на националната държава. Ако трябва много синтезирано да се определят хронологичните граници на третата система в международните отношения, може да се каже, че полярният свят започва да се формира в подготовката на Първата световна война, утвърждава се чрез коалициите и блоковете и се изчерпва в края на XX век. В това време възникват идеи и организации, които отново поставят акцент върху моралните съображения за външна политика, този път под формата на съюзническа лоялност и групови ангажменти. Те обединяват държавите в „твърди“ съюзи, формират полюсите (два центъра на сила) в международната среда и отнемат част от компетенциите на държавите във външната политика. **Наднационалните субекти** в международните отношения се появяват още в прехода към Двуполусния модел, когато държавите се групират в Антантата и Централните сили. След войната групирането е на победители и победени, и това много бързо скъсява времето на мира. Всъщност това разделение е само едно от многото и дори не е най-значимото. Равновесието на силите е нарушено от много фактори и в междувоенния период се установява неустойчивото многообразие на различни съюзи, пактове и споразумения. Те обаче не са в състояние да възстановят многополюсната структура и да променят международната система за краткото време между двете световни войни. Световната политика се поляризира от противопоставянето на два подхода – традиционните съюзи и колективната сигурност, а в Европа почти няма граница, която да не е спорна, затова идеята за реванш и ревизия на Версайското статукво завладява не само победените, но и победителите.

В следващата световна война полюсите се образуват около оста Рим-Берлин-Токио и антихитлеристката коалиция. Полюсната структура на международната среда е запазена и след тази война, дори разделението е „уплътнено“ с идеологически измерения, когато коалициите са заменени с блокове. Те вече са много по-устойчиви наднационални субекти и за дълъг период отнемат част от компетенциите на държавите във външната политика и дори суверенитета. Заедно с тях редица правителствени и неправителствени международни организации оказват влияние върху националната държава и намаляват нейната значимост.⁴⁰ Те утвърждават взаимодействието между държавите и идеалистичния подход в международните отношения. Налагат груповите

⁴⁰ След всяка от световните войни се създават световни организации, първо Лигата на нациите (Общество на народите) през 1919 г. и после Организацията на обединените нации през 1945 г., но първата не е ефективна и не може устойчиво да се развие като център на сила в международните отношения и да „изземе“ външнополитически функции от държавите.

ценности, въвеждат устойчиво разбирането за колективна сигурност и променят значимостта на националния интерес, а в някаква степен и на суверенитета, защото извън държавата се вземат решения за нейната външна политика.⁴¹ Чрез световните и регионалните организации в Двуполусния модел също се утвърждават наднационални форми на субекта в международните отношения и националната държава започва да губи част от своето влияние.

Блоковото разделение

Груповите външнополитически ангажименти стават значими и подчиняват националния интерес в най-голяма степен при блоковото разделение на света (1945-1990). Тогава държавите членки на Източния и Западния блок, с изключение на двете суперсили – СССР и САЩ, водят външна политика, съобразявайки се с интересите на блока и нямат значима роля в международните отношения. Дори държавният суверенитет се дефинира по нов начин, като за европейските държави той се извежда от съответния хегемон (суперсила). Тази промяна в позицията на националната държава е изявена по-силно при функционирането на **Източния блок**, защото той е изграден с централизъм и строг контрол от лидера на блока – СССР. Другите страни членки губят своята самостоятелност и провеждат външна политика, която не е подчинена на националния интерес. Например при обявяването на плана „Маршал“ през 1947 г., който предоставя икономическа помощ за възстановяване на следвоенна Европа, СССР отказва да участва и налага забрана на контролираните от него страни в Източна Европа да приемат американската помощ, а Чехословакия, която вече е приела, е заставена да се откаже. СССР се опитва да контрира американската инициатива със свой план „Молотов“, който води до учредяването на **Съвета за икономическа взаимопомощ** (СИВ) през 1949 г.⁴² Уставът на организацията е ратифициран през 1959 г. и според него основните цели и задачи на СИВ са да организира тясно икономическо

⁴¹ Точно това опасение кара Конгресът на САЩ да отхвърли ратификацията на договора за ОН, въпреки че идеята за създаването на световната организация е представена и наложена на европейските съюзници от американския президент Удроу Уилсън, по време на Парижката мирна конференция (1919).

⁴² Страните, които подписват учредителния договор на СИВ в Москва през 1949 г. са СССР, България, Чехословакия, Унгария, Полша и Румъния. През февруари 1949 г. се присъединява Албания, въпреки че официално става член през 1961 г. През 1950 г. към СИВ се присъединява Източна Германия. През 1962 г. е дадено право и на неевропейски държави да членуват в организацията и тогава се присъединява Монголия. От 1964 г. Югославия взема участие в някои комисии на СИВ, останалите социалистически държави участват като наблюдатели. През 1972 г. в СИВ се включва Куба, а през 1978 г. – и Виетнам.

сътрудничество между страните членки и да съдейства за планово развитие на техните стопанства. В устава изрично се отбелязва, че не се създават органи, които да надхвърлят националното равнище и организацията се контролира от държавните ръководители на страните членки (по-подробно вж: Белова-Ганева 2008: 219-220). Същевременно се осъществява процес на силно централизиране на Източния блок и от 1955 г. се съгласуват плановете за икономическо развитие на отделните страни и на цялата социалистическа система. В края на 80-те години на XX в. пълноправни членове на СИВ са 10 страни: СССР, шест европейски и три държави извън Европа. Техните икономики са обединени въз основа на общи подходи и насоки като държавната собственост и плановото управление. Изготвят се общи условия за доставка на стоки и единна стокова номенклатура. Страните членки са задължени да предоставят своето производство и своя пазар една на друга. Така вместо многостранна интеграция се създава затворен, централизирано планиран пазар, който ограничава външноикономическите контакти на страните от Източния блок и съществува до саморазпускането на СИВ през юни 1991 г.

С подписването на *Варшавския договор* се създава другата организация (ОВД), която също утвърждава централизацията и ограничава самостоятелната външна политика на страните членки на Източния блок. „Договорът за дружба, сътрудничество и взаимна помощ” е подписан на 14 май 1955 г. във Варшава, само пет дни след като Западна Германия се присъединява към НАТО.⁴³ Според чл. 3 на Варшавския договор е предвидено страните да се консултират по всички важни международни въпроси, които засягат техните общи интереси. В случай на военно нападение срещу някоя от държавите участнички, се предвижда останалите да ѝ окажат незабавна помощ с всички средства, включително и въоръжена сила. В Организацията на Варшавския договор всяка държава е представена от член на правителството или специално назначен представител. Въпреки това, централизирането на военния потенциал на страните членки на Източния блок се осъществява чрез създаване на Обединено командване на

⁴³ Страни учредителки на Варшавския договор са СССР, Албания, България, Източна Германия, Полша, Румъния, СССР, Чехословакия и Унгария. Китай се солидаризира и подкрепя договора. В преамбюла на Учредителния договор изрично се подчертава, че образуването на Варшавския договор е отговор на заплахата от разширението на НАТО, „особено след подписването на Парижките споразумения (23 октомври 1954 г.), които отвориха пътя към ремилитаризация на Западна Германия и нейното включване в НАТО”. Албания отказва да сътрудничи с държавите членки на Варшавския договор през 1962 г. и официално се оттегля от организацията през 1968 г. През юни 1990 г. държавите членки решават, че след края на Студената война Варшавският договор вече е отживелица и осем месеца по-късно (31 март 1991 г.) организацията е разпусната по взаимно съгласие. ГДР напуска ОВД през август 1990, малко преди обединението на Германия.

въоръжените сили, което е постоянно действащо. То ръководи националните контингенти, предоставени от страните членки. „Общата армия” на Източния блок е гарант за целостта на социалистическата система и е готова да се намеси, ако тя е застрашена. ОВД ограничава не само самостоятелната външнополитическа инициатива на страните членки, а и опитите за промяна на системата отвътре. Така например през 1956 г. Унгария се опитва безуспешно да напусне организацията, през 1964 г. Румъния напразно прави опит да промени командната структура, а през 1968 г. Чехословакия е окупирана от своите съюзници.

Силната централизация на Източния блок се изгражда и идеологически, затова външната политика на държавите членки е мотивирана основно от „пролетарския интернационализъм”, „класовата борба”, „ръководната роля на СССР в социалистическата общност”, „защита на постиженията на социализма срещу посегателствата на външните и вътрешните врагове” и е насочена към утвърждаване на комунистическата идеология и практика, а не към защита на националните интереси. В края на 60-те години на XX в. тази политика за ограничаване на националното равнище в Източния блок намира израз в *доктрината „Брежнев”*, известна и като доктрина за „ограничения суверенитет”. Според нея социалистическите държави притежават само ограничен суверенитет и когато възникне „опасност” от самостоятелно национално развитие, може да се разчита на „братската помощ” на социалистическите държави и особено на Съветския съюз. На практика това означава, че запазването и единството на социалистическата система трябва да се защитават с всички средства, включително и военни. Самата доктрина „Брежнев” е обявена по време на Пражката пролет (1968), когато пет страни членки на Варшавския договор нахлуват в Чехословакия, за да предотвратят опита на чехословашкото комунистическо ръководство да модифицира системата и да създаде „социализъм с човешко лице”. В следващото десетилетие, под знака на доктрината „Брежнев” се извършва най-значимото разширяване на влиянието на Източния блок в Африка, Латинска Америка и нахлуването на СССР в Афганистан. Това влияние утвърждава ролята на един „групов играч” в международните отношения и засилва значението на наднационалните форми на субекта.

В **Западния блок** груповите ценности също имат важно значение за изграждането и функционирането на интеграционни структури като Европейските общности и НАТО. Те се включват в международните отношения като наднационални субекти и дори се приема, че при създаването на Европейските общности има частичен

отказ от суверенитет първо в икономическата, а по-късно и в други области. Трябва да се подчертае обаче, че в Учредителните договори не се споменава пряко въпросът за суверенитета или отказът от него. Този въпрос или по-точно „трансферът на суверенитет” се дискутира много по-късно, при измененията и допълненията на Учредителните договори, и особено активно при ратификацията на Договора от Маастрихт (1993), създаващ Европейския съюз.⁴⁴ В началния период, непосредствено след Втората световна война, обединението на западноевропейските държави е под формата на традиционни регионални съюзи, а взаимодействието във външната политика е условие за сигурност и противопоставяне на съветската заплаха. То започва през 1946 г., когато става ясно, че СССР възнамерява да затвърди своето влияние и да установи военна и политическа хегемония в Източна Европа. Това кара западноевропейските държави и САЩ да търсят различни форми на взаимодействие, за да се противопоставят на съветския експанзионизъм.⁴⁵ През 1947 г. са обявени *„Доктрината Труман”* и *планът „Маршал”*, които показват ангажирането на САЩ с европейските проблеми.⁴⁶ С тях се изяснява същностната промяна във външната политика на Съединените щати, насочена към отказ от изолационизма. Отхвърля се и „значимият военновременен съюз между САЩ и СССР, и се определят условията на военните граници в Европа” (Чакалоф 2000: 10-12). Западноевропейските държави от своя страна подписват помежду си няколко съюзни договора, с които също целят да постигнат повече сигурност и да се противопоставят на заплахата от изток. Такива са *Дюнкерският договор* между Франция и Великобритания (1947) и *Брюкселският пакт* (1948), в който към двете страни се присъединяват Белгия, Холандия и Люксембург.⁴⁷ С подписването на Брюкселския пакт се създава *Западният съюз*, който

⁴⁴ Тогава някои от държавите членки – Ирландия, Франция, Германия, Дания – дори променят своите конституции, за да могат да съвместят защитата на суверенитета със задълбочаването на интеграцията (по-подробно вж: Белова-Ганева 2008: 59-64).

⁴⁵ На 16 декември 1946 г., по време на една реч произнесена в Цюрих, Уинстън Чърчил настоява за създаване на „Обединени европейски щати”, които се основават на партньорството между Франция и Германия.

⁴⁶ „Доктрината Труман” е обявена на 11 март 1947 г. от американския президент Хари Труман и е утвърдена от Конгреса през май същата година. Тя предоставя помощ за Гърция и Турция, включително и военна, в борбата срещу комунистите. *Планът „Маршал”* е програма за икономическо възстановяване на Европа след Втората световна война, предложена от държавния секретар на САЩ Джордж Маршал на 5 юни 1947 г. Поканата е отправена към всички европейски страни и има за цел да смекчи антикомунистическия ефект на „Доктрината Труман”. Вследствие на предложената „Програма за възстановяване на Европа”, западноевропейските държави се обединяват в Организация за европейско икономическо сътрудничество (ОЕИС), която е създадена през април 1948 г. За времето от 1948 г. до 1952 г. западноевропейските държави получават по линия на плана „Маршал” общо 13,37 милиарда долара, а само ФРГ – 1,39 милиарда долара (Белова-Ганева 2008: 14).

⁴⁷ Пълното наименование на *Брюкселския пакт* е „Договор за икономическо, социално и културно сътрудничество и колективна самоотбрана” и той е сключен за срок от 50 години. Клаузата за незабавна

е първата следвоенна организация с военна насоченост. На следващата година десет западноевропейски държави, заедно със САЩ и Канада, подписват *Северноатлантическия пакт* и създават НАТО (1949).⁴⁸ При своето създаване Атлантическият съюз възниква като съюз за колективна отбрана, със срок на действие 20 години. Първоначално структурата е гъвкава и с неуточнени компетенции. Същинската организация и институционалната рамка се създават с Договора от Отава (20 септември 1951 г.), който придава на съюза статут на юридическо лице и го превръща в наднационален субект в международните отношения.

През 1952 г. се прави опит да се създаде *Европейска отбранителна общност* (ЕОО) и е подписан договор между шест държави.⁴⁹ Предложението за създаване на обща европейска отбрана и армия се съдържа още в плана „Плевен“ (1950) и е направено от френския министър председател Рене Плевен. Според него националните въоръжени сили, които вече съществуват, е необходимо да се вградят частично в „европейска армия“, а новосъздадените – да бъдат подчинени на общо командване. Така въоръжените сили на Западна Германия могат да се включат в наднационална, европейска отбранителна организация. Договорът за ЕОО показва задълбочаването на интеграцията в Западна Европа и е опит за значимо редуциране на ролята на националната държава. Това е една от причините той да не бъде ратифициран (1954) от Парламента на страната, която го е предложила – Франция.⁵⁰ Освен промяната във френската позиция, за провала на ЕОО оказва влияние английското отсъствие и самата международна среда. Тя е значително променена, защото след смъртта на Сталин (1953) и края на Корейската война заплахата от изток намалява и това отлага политическото обединение в Западна Европа с десетилетия. Самото отлагане показва, че ролята на националната държава в западните интеграционни общности не е пренебрегната, както в Източния блок. С подписаните договори всъщност се създават

военна помощ в случай на въоръжена агресия първоначално е насочена към Германия, а в условията на разгарящата се Студената война – срещу СССР. Брюкселският пакт се ревизира в полза на Западна Германия през октомври 1954 г., с приемането на *Парижките споразумения*. С тях Западния съюз се трансформира в *Западноевропейски съюз (ЗЕС)*, прекратява се окупационният режим на ФРГ и тя получава пълните права на суверенна държава, има право да възстанови своята армия и на 9 май 1955 г. става петнадесетия член на НАТО.

⁴⁸ Европейските държави – **учредителки на НАТО** са Франция, Великобритания, Белгия, Холандия, Люксембург, Норвегия, Дания, Исландия, Италия и Португалия.

⁴⁹ На 27 май 1952 г. Франция, Италия, ФРГ, Белгия, Холандия и Люксембург подписват Парижкия договор за създаване на **ЕОО** със срок на действие 50 години. Договорът е подкрепен от НАТО и от новия президент на САЩ ген. Дуайт Айзенхауер.

⁵⁰ Изборите през 1951 г. променят съотношението на силите във Френския парламент и засилват позициите на противниците на ЕОО (голистите са противници на каквато и да е наднационалност, а комунистите са против превъоръжаването на Западна Германия) (по-подробно вж: Чакалоф 2000: 35-36).

постоянни организации, но те са традиционни и в духа на класическата дипломация се основават на междуправителствено сътрудничество. Игрят ролята на наднационални субекти в международните отношения, но при тях липсва централизация, запазва се свободата на националното ниво и така страните членки могат да утвърждават своите интереси и да отстояват своя суверенитет.

Интересите на суверенните държави отново са потвърдени при създаването на *Европейската икономическа общност* (ЕИО) и *Европейската общност за атомна енергия* (ЕВРАТОМ), което става през март 1957 г. в Рим. Акцентът в Римските договори се поставя върху Съвета на министрите, органът който представлява интересите на националните държави и така наднационалността отстъпва в полза на суверенитета.⁵¹ Трябва да се отбележи обаче, че с Римските договори, които са безсрочни, започва да се променя логиката на интеграционните процеси в Западния блок. Ангажиментите на държавите за тяхното изпълнение вече изискват повече активност и колективни решения, които са задължителни за всички, а така постепенно започват да се разширяват наднационалните измерения на интеграционните общности. Това показва, че е достигнат онзи момент в обединението на страните от Западна Европа, в който частичният отказ от суверенитет се превръща в част от националния интерес. Това разбиране се формулира като **трансфер на суверенитет**, който е ограничен в определен обем и в определени области. Той създава юридическа задължителност на актовете, приети от европейските институции, а самите институции вече могат да контролират изпълнението на взетите решения. Важно е да се подчертае, че новата форма на обединение е обърната навътре, към своите членове и сама стимулира своята динамика. За сравнение, междуправителственото сътрудничество е обърнато навън, към други субекти в международните отношения и не може да предприема нищо, без съгласието на страните членки.

Западните интеграционни структури

За известен период „Европа на Общностите“ се развива паралелно и в известно съперничество със споменатите по-горе традиционни съюзи, които според френската

⁵¹ В Договора за **Европейската общност за въглища и стомана (ЕОВС)** от 1952 г. има повече наднационалност, отколкото в Римските договори. Поради това, до юли 1967 г. трите европейски общности имат отделни комисии (при ЕОВС се нарича Върховен орган) и отделни съвети на министрите.

изследователка Мари Чакалоф създават „Атлантическа Европа”. Тя е предпочитана от Великобритания и в нея участват повече страни, включително САЩ и Канада. Съществуват обаче съществени различия в позициите на участниците и от това се оформят няколко групи. Първата група държави включва Белгия, Холандия, Люксембург и Италия, които са привърженици на задълбочаването на интеграционните процеси и изграждането на федеративна общност, която ограничава ролята на националната държава. Втората група включва Великобритания, Ирландия и скандинавските държави, които предпочитат обединението да бъде под формата на класическо междуправителствено сътрудничество, изключващо всякакво накърняване на националния суверенитет.⁵² Франция заема особена позиция, според която обединението на западноевропейските държави е необходимо, първо, за да се установи контрол над Германия, а после, за да се противостои на хегемонията на САЩ.

Очертаната двойственост на обединението в Западна Европа неведнъж предизвиква противопоставяне и кризи във функционирането на западните интеграционни структури. Те са свързани, от една страна, с бавното и мъчително приемане на идеята за отказ от суверенитет, а от друга, с отхвърлянето на атлантизма и американската хегемония, което е същностно за политиката на Франция. **Френската политика** водена от генерал Шарл дьо Гол, е насочена към запазване на ролята на националната държава в Западния блок. Според него възстановяването на ФРГ и на Европа могат да се постигнат по-добре чрез френска дипломатическа хегемония на континента, отколкото чрез наднационални институции. За дьо Гол националните държави са факторите в „Европа на реалностите”, а членството в Европейските общности означава повече разходи, отколкото ползи за Франция. По отношение на политическото сътрудничество в Европа препоръчва формата на съюз на държави без отказ от компетенции. Френският президент е убеден, че Франция има уникална роля, способна е да извоюва известна независимост от англо-американското доминиране в НАТО и да открие нов диалог със Съветския съюз. Това всъщност е представа за друго

⁵² През 1950 и 1955 г. Великобритания отклонява поканата на Шестте да участва в Европейските общности. Английската позиция се обяснява с традиционното противопоставяне на всякакви континентални обединения, които могат да нарушат равновесието на силите. Освен това общата митническа тарифа задължава Великобритания да се раздели с пазарите на Британската общност. Тези съображения насочват английската инициатива за обединение на западноевропейските страни към създаването на **Европейската асоциация за свободна търговия (ЕАСТ)** на 4 януари 1960 г. Тя обединява 7 държави – Австрия, Великобритания, Дания, Норвегия, Португалия, Швеция и Швейцария (по-подробно вж: Чакалоф 2000: 46-49; Белова-Ганева 2008: 42-43).

равновесие на силите в Европа, което отхвърля блоковото разделение и възстановява значимостта на националната държава.

Специфичната политика на Франция води до създаването на плана „Фуше“, до отхвърлянето на кандидатурата на Великобритания за членство в ЕО и до „политиката на празния стол“. *Планът „Фуше“* е представен от френския дипломат Кристиан Фуше, но всъщност той отразява възгледите на президента дьо Гол. Той предлага интеграционната политика да се насочи към създаване на „Европа на отечествата“, която е междуправителствена структура, изградена на принципа на върховенството на националния суверенитет. По същество това означава интеграционната политика да се насочи към изграждане на необвързващо сътрудничество между суверенни държави, което е на правителствено равнище. То трябва да функционира чрез постоянно действащ секретариат в Париж и редовни срещи на правителствените ръководители или външните министри, на които решенията се вземат само с единодушие. Планът „Фуше“ е отхвърлен (1962) от другите пет страни, защото намалява интензитета на интеграционния процес в Западна Европа. Специфичната позиция на Франция се изяснява и във връзка с молбата на Великобритания за присъединяване към Европейските общности, защото президентът дьо Гол два пъти (1963 и 1967) налага **вето**. По този начин се изразяват и френските страхове, че британското участие в Общностите може да засили американското влияние в Европа. Следващата криза предизвикана от Франция, е свързана с функционирането на Европейските общности през 1965-66 г. Тогава френското правителство отказва да подкрепи опитите за разширяване на правомощията на Европейския парламент и не участва в заседанията на Съвета на министрите. Тази позиция продължава цели седем месеца и е известна като **„политика на празния стол“**. Разрешаването на кризата е постигнато с **„Люксембургския компромис“**, въвеждащ своеобразно право на вето, когато държава членка смята, че определен акт, който трябва да се приеме с квалифицирано мнозинство, засяга много важни нейни интереси. Тогава не се пристъпва към гласуване, а към търсене на консенсус. Така гласуването с квалифицирано мнозинство в Европейските общности става по-скоро изключение, отколкото обичайна практика, а това означава връщане към класическото междуправителствено сътрудничество на национални държави. По този начин се утвърждава върховенството на суверенитета и се забавя интеграционният процес.

През 60-те години на XX в. възникват сериозни противоречия между страните членки и **в Северноатлантическия съюз**. Те са свързани с новата американска ядрена стратегия, която се нарича „*гъвкаво реагиране*” и според нея армиите на страните членки на НАТО трябва да се сражават с противника на собствена територия. Тази нова постановка е неприемлива за европейските съюзници и те предпочитат да се запази американската ядрена стратегия от началния период на Студената война, която е известна като „масирано възмездие” и предвижда масиран ядрен удар при най-малка съветска военна заплаха.⁵³ Повод от тези спорове взема Франция и заявява специфична позиция, в която има подчертан стремеж към независимост и противопоставяне на лидерството на САЩ. Генерал дьо Гол предлага на президента Айзенхауер западната стратегия да се провежда от тристранен директорат, съставен от САЩ, Великобритания и Франция, и иска равенство и разпределяне на оръжията в Алианса. Американската страна успява да избегне разискването на френското предложение, възползвайки се от смяната на президента, а избраният през 1960 г. Джон Кенеди провъзгласява нова стратегия и засилва ядреното взаимодействие с Великобритания.⁵⁴ Това принуждава Франция да демонстрира автономност, като постави под въпрос общата западна отбрана и като оспорва смисъла на американските инициативи. Генерал дьо Гол отива по-далече и през февруари 1966 г. обявява *изтеглянето на Франция от военната структура на НАТО*. Тази позиция позволява на Франция да потвърди националния характер на ядрените сили. Същевременно страната продължава да участва в работата на Северноатлантическия пакт по гражданските и политическите въпроси. Още по-категорично е френското несъгласие с американската интервенция във Виетнам, а в периода 1968-70 г. Франция е подкрепена от други натовски държави като Канада, Дания, Турция и дори Великобритания. Те изразяват недоволство от войната в Индокитай и Атлантическият съюз не участва в нея. Това е още един от случаите, който показва, че при западните интеграционни общности се запазва националното равнище за вземане на решения и страните членки не губят напълно своята независимост във външната политика.

Европейското политическо сътрудничество (ЕПС)

⁵³ За европейските държави „масираното възмездие” е изгодна стратегия, защото при нея САЩ се ангажират много по-категорично да противостоят на евентуално съветско настъпление.

⁵⁴ През декември 1962 г. между американския президент Кенеди и английския министър-председател Мак Милан е подписан **договорът от Насау**, с който британските ядрени сили минават под американски контрол.

Възможностите за независима външна политика на националните държави в Западния блок влияят негативно на позицията и ефективността на регионалните организации. Дилемата „по-силни държави или по-силна общност“ също създава проблеми в развитието на европейското обединение и най-ярко се изявява в процеса на вземане на решения. Затова при интеграцията на европейските държави се върви към разширяване на пълномощията на центъра, като все повече решения се взимат с квалифицирано или просто мнозинство. Това обаче предизвиква евроскептиците и те настояват за по-широко прилагане на междуправителствения подход и ограничаване на федерализацията. Част от тези проблеми са преодолени след оттеглянето на генерал Дьо Гол и още на следващата година се активизира отново идеята за насърчаване на Европейското политическо сътрудничество (ЕПС). На срещата в Хага през декември 1969 г. са направени предложения за сътрудничество в областта на външната политика, известни като „Доклад Давиньон“.⁵⁵ В доклада се анализират новите условия и ролята, която Европа трябва да играе в международната политика. Изтъкват се отговорностите и възможностите, които нарастват след първото разширяване. Може да се каже, че с приемането на „доклада Давиньон“ завършва първият етап на формулиране на съюзническите ангажименти на страните членки на Европейските общности. През този етап те се изявяват при подписването на традиционни договори и се осъществяват чрез съюзите, създадени на тяхна база. В договорите са постигнати конкретни договорености в сферата на отбраната и сигурността, но все още няма институционализиране на политическото сътрудничество. Именно тази насока в неговото развитие започва бавно да се обогатява след срещата в Хага.⁵⁶

В началото на 70-те години на XX в. външнополитическото сътрудничество продължава да се изгражда без постоянни структури и под формата на неформално, поэтапно взаимодействие между Министерствата на външните работи на страните членки. Трябва да се подчертае, че на този ранен етап Европейското политическо

⁵⁵Самият доклад е приет на 27 октомври 1970 г. в Люксембург, а предложенията са подготвени от експерти, ръководени от директора на политическия департамент на Министерството на външните работи на Белгия Етиен Давиньон. Докладът е известен и като Люксембургски.

⁵⁶ След приемането на „доклада Давиньон“ започват да се провеждат редовни срещи на министрите на външните работи на страните членки (най-малко два пъти годишно), създава се постоянен Политически комитет и се въвеждат т.нар. европейски кореспонденти, които са експерти от външните министерства на страните членки, натоварени със задачата да следят процесите на европейското политическо сътрудничество (Davignon Report, Luxembourg 27 October 1970, dans Bulletin of the European Communities, November 1970, n 11, p.2-9).

сътрудничество (ЕПС) ясно се разграничава от структурите на интеграционните общности. Няма собствена организационна структура, нито учредителен договор и е само *инструмент за доброволна координация* между държавите в областта на външната политика. До 1986 г. продължава да се осъществява с приемането на доклади и се развива изцяло на междуправителствена основа. Самите европейски институции могат да вземат участие в политическото сътрудничество – Европейската комисия със съвещателно мнение, а Европейският парламент може да обсъжда външнополитически въпроси, без да приема правно задължителни решения. Това може да се възприеме като плах опит за баланс на междуправителствения и наднационалния подход, но все още държавите твърдо отстояват своя суверенитет, когато става въпрос за политическо сътрудничество.

С влизането в сила на **Единния Европейски Акт** (ЕЕА), на 1 юли 1987 г. се създава *първото институционализиране* на европейското политическо сътрудничество под формата на Европейския съвет.⁵⁷ Постигнато е и формализиране на ЕПС, като се уточняват механизмите и за първи път се създава договорно правна основа за сътрудничество във външната политика (чл.30 от ЕЕА, за разлика от практиката на политически решения, доклади и декларации). Същевременно, за да се разграничи от наднационалните институции на ЕО, политическото сътрудничество е регламентирано в дял III, по отношение на който не се прилагат общностните разпоредби. Това означава, че се запазва междуправителственият подход по отношение на външнополитическата дейност на държавите членки. Засилва се обаче разбирането, че външнополитическите проблеми са общ интерес на десетте държави и че Общността трябва да се утвърждава като наднационален субект в международните отношения. Това разбиране задължава държавите членки да се консултират по всички външнополитически въпроси, за да могат да изработват и прилагат „*единни позиции*” (Савов, Марин 2009: 298-301). С направените промени Единният Европейски Акт постига обединяване на два инструмента – изменение на Учредителните договори и правно регламентирано споразумение за Европейска външна политика, което по същество е паралелизиране на двата подхода, затова е „единен”. След него перспективата за развитие на политическото сътрудничество и общата външна

⁵⁷ Подписването на ЕЕА се осъществява на 17 февруари в Люксембург и на 28 февруари в Хага. За да се приеме ЕЕА е необходима промяна на Конституцията на Ирландия, защото нейният Конституционен съд постановява, че разпоредбите относно европейското сътрудничество в областта на външната политика противоречат на основния закон на страната. Конституционната промяна е одобрена с референдум, проведен на 26 май 1987 г. (по-подробно вж: Белова-Ганева 2008: 172).

политика, които създават по-голяма тежест на наднационалния субект, логично са обвързани с изграждането на Европейския съюз.

То се осъществява едва след разпадането на блоковете и тогава субектът в международните отношения отново е в динамика и преминава през нов етап на развитие. Още с възникването на постбиполярния свят се оформят нови фактори, които влияят върху ролята на националната държава и променят нейното значение. Един от тях е своеобразната **еманципация на националността**, която се извява чрез стремежа на държавите да подчертаят своята самостоятелност. Тя предизвиква силни национални и сепаратистки движения, които се разрастват с голяма скорост. Националният интерес отново се заявява и се отстоява с категоричност, която предизвиква „взрив“ на националното. Тези процеси обаче формират само една от тенденциите в постбиполярния свят – на конфронтация. Освен нея съществува и друга тенденция – на взаимодействие, която се засилва от процеса на глобализация и от нарасналото значение на регионалните структури. Под нейно влияние много активно се развиват **интеграционните процеси** и повечето от страните са готови доброволно да отдадат част от своя суверенитет. Така в международните отношения се натрупват паралелно стремежът към независимост и групирането на държавите в регионални общности. На пръв поглед те изглеждат като абсолютно противоположни и взаимно изключващи се. Всъщност не е така и международната среда в постбиполярния свят се формира, чрез външнополитическо поведение на субектите, в което има и независимост, и взаимодействие.

Дилемата независимост или взаимодействие

Очертаната двойственост във външната политиката на националните държави в постбиполярния свят е проблем, който има многопосочни измерения. На първо място има отношение към същността и динамиката на процесите на глобализацията като водеща тенденция в съвременните международни отношения. Освен това дилемата независимост или взаимодействие е централен проблем при функционирането на различни регионални обединения като Европейския съюз например. В неговото развитие след 1993 г. защитниците на федерализацията се стремят да ограничат националното равнище, да засилят значението на Брюксел и предлагат приемането на Обща европейска конституция. Привържениците на междуправителствения подход се

стремят точно към противоположното – да засилят значението на националните държави и тяхната позиция води до отхвърляне на проекта за Европейска Конституция. Следва ново търсене на компромиси и баланс между националните правителства и Брюксел, което е отразено в Лисабонския договор. В контекста на настоящото изследване е важно да се подчертае, че противоречията, предизвикани от дилемата независимост или взаимодействие, оказват влияние върху ролята на Европейския съюз и заявяването му като значим наднационален субект в съвременните международни отношения.

Очертаната паралелност на външнополитическите подходи в началото на постбиполярния свят предизвиква **дискусии за мястото и значението на националната държава**. Те се провеждат както в академичните среди, така и в политиката и публичното пространство. Стремешът към независимост и възникването на нови държави дават аргументи на твърдението, че значението на националната държава не намалява, въпреки глобализацията и засиленото взаимодействие в съвременните международни отношения. Според някои изследователи функциите на националната държава все още са незаменими и това е валидно както във вътрешнополитически, така и във външнополитически план, защото единствено тя може да оформи рамка за правната регулация на човешките взаимоотношения (по-подробно вж: Малинов 2000: 57-62; Plattner 2001: 61). Други изследователи застъпват напълно противоположна теза – за отмирането на националната държава – защото националните икономики все повече стават част от глобалната икономика, в която доминират международният финансов пазар и транснационалните компании. При тези условия границите се заличават и националната държава не може да поддържа независим контрол върху икономическата дейност и трудовата заетост, дори на своята територия (по-подробно вж: Бек 2002: 21-33). Също така се приема, че в политически план стремешът към интеграция надделява над запазването на суверенитета и утвърждава нови подходи като хуманитарния интервенционализъм. Поради това все по-честа причина за намеса в регионалните конфликти става защитата на човешките права и суверенитетът е пренебрегнат (Миланов 2004: 33-44). Твърде опростено би било да се отговори еднозначно коя от двете гледни точки е по-състоятелна. Изследователите и от двете групи привеждат достатъчно сериозни аргументи в защита на своите тези. Това още повече насърчава дискусията за ролята на националната държава, а в чисто теоретичен план тя е обвързана с широк спектър от проблеми,

засягащи съвременните международни отношения. В практически план нейното значение се определя от тенденциите в международните отношения и може да се приеме, че от началото на постбиполярния свят значението на националната държава като субект в международните отношения, е в „пулсиращо състояние” – първо се засилва, а после намалява.

Засилване на ролята на националната държава в постбиполярния свят

Причините за засилване на ролята на националната държава като субект в международните отношения, в постбиполярния свят са твърде много и от различен характер. Оказва се, че в края на XX в., когато една от блоковите структури – Източният блок – се разпада, бившите страни членки отново могат да провеждат самостоятелна и независима външна политика, съобразена с националния интерес. При тази възможност посткомунистическите държави се стремят категорично да отхвърлят строго централизираната и ограничаваща практика от времето на блоковото разделение и да подчертаят своята самостоятелност. Това засилва значението на националната държава в международните отношения. В тази посока активно действат и други външни фактори като антиглобалистките движения, разпадането на федеративните държави, сепаратистките стремежи и малцинствените конфликти. Особено силно към независимост се стремят тези, които вече не желаят да живеят във федеративни държави като народите на Югославия и СССР. Техните стремежи предизвикват разпадане на съставната държава по мирен или военен път, а в някои от случаите като Югославия, водят до продължителни конфликти и имат тежки последици. Конфликтите още повече активизират отстояването на националната кауза и изявяват различните национализми, като ги превръщат в политически критерии в новите държави. За тях са характерни разделението и противопоставянето, които имат толкова силен емоционален заряд и деструктивен потенциал, че могат да се съпоставят с развитието на националните държави през XIX в.

Възродената идея за национално обособяване се изявява в подчертана **политизация на националния въпрос**. Националната проблематика се превръща във фактор, който влияе върху развитието и устойчивостта на политическата система в

новите национални държави. Ценностната ориентация в тях се измества по посока на националните идеи, за сметка на общоевропейските критерии, синтезирани в понятието демокрация, а идейната доминанта е в отстояването на тесни интереси и противопоставянето на другите народи. Това предизвиква „приплъзване” на прехода от демокрация към национализъм и в новите държави политическото отстъпва на етническото. Като последица многопартийната система се структурира по национален признак и партиите проповядват радикален национализъм, защото само така могат да печелят легитимност и популярност. Национализмът подхранва етническото напрежение, води до сблъсъци и предизвиква международна намеса. С овладяването на югославските конфликти се ангажират извънрегионални фактори, международни организации и световната общност, и това продължава цяло десетилетие (по-подробно вж: Хинкова 1998: 13-18).

При определяне на границите и статута на различните етноси възникват проблеми в отношенията между **новите национални държави**. Решенията се търсят силово – чрез война – границите се охраняват с военни контингенти, международните отношения се регулират с етническо прочистване. Създават се неустойчиви мултиетнически образувания като Босна и Херцеговина, Македония и Косово, които трудно могат да се развиват самостоятелно. Тяхната цялост се поддържа с международни военни контингенти, под егидата на НАТО и ЕС, а вътрешната им сигурност се гради с помощта на международни полицейски сили. При тези обстоятелства става още по-трудно да се намери формулата, в която да се съвместят отхвърлените граници и взаимодействието, характерни за глобализирания свят, със стремежа към етническо хомогенизиране, раздробяване на териториите и капсулиране на конфликтите, характерни за Балканите. Мирът и стабилността в Югоизточна Европа стават европейски проблем и всички държави от региона са оцетени икономически и политически от обособяването им с фронтова линия от просперираща и интегрираща се Европа.

Трябва да се изтъкне обаче, че в началото на постбиполярния свят има **стремеж към национално обособяване** и в други части на Европа и извън нея. Без войни, но устойчиво, към разделяне се стремят и държави, които не са преживели общо комунистическо минало и са членки на Европейския съюз и НАТО. Най-характерен в това отношение е случаят с Белгия, но също и във Великобритания, Франция, Испания, Италия и Канада се развиват силни сепаратистични движения, които оспорват

легитимността на централната власт и се стремят към обособяване или отделяне.⁵⁸ Този стремеж към самостоятелност има логично обяснение в активизирането на националното противопоставяне и малцинствената проблематика. Те вече не са вътрешен проблем на блоковите структури, както по време на Студената война и се превръщат в предизвикателство за международното право и международните институции. Ангажират ги с изработване на норми и механизми за регулиране на груповите права и за разрешаване на етническите конфликти, тъй като те създават голяма нестабилност и конфронтация в съвременните международни отношения.⁵⁹

Намаляване на ролята на националната държава в постбиполярния свят

В същото това време, когато навсякъде се „еманципират“ националните идеи и ролята на националната държава нараства, много активно се развиват **интеграционните процеси**, които са противоположни по своята насоченост. В Европа, след подписването и ратификацията на договора от Маастрихт в началото на 90-те години на XX в., интеграционната общност става съюз и източноевропейските държави са готови доброволно да отдадат част от своя суверенитет, за да станат членки на Европейския съюз. НАТО също се разширява в източна и югоизточна посока, и присъединява повечето от държавите от бившия Източен блок. Същите тези държави, които след разпадането на Източния блок се стремят към независима външна политика, осъзнават много бързо, че националното ниво не предоставя големи възможности за активност в международните отношения, особено за малките и дори за средните държави. Освен това националната държава трудно може да отговори сама на предизвикателствата в постбиполярния свят, необходими са по-широки мащаби, които са характерни за регионалните организации.⁶⁰ Затова държавите от Централна и Източна Европа се ориентират към интеграция в Европейския съюз и НАТО, и двете регионални организации им създават по-високо ниво за външна политика. Това обаче

⁵⁸ През 90-те години се развиват силни сепаратистични движения в Ирландия, Корсика, Каталуния, Южен Тирол, Квебек. В някои от тях се провеждат референдуми за отделяне.

⁵⁹ През 1994 г. Съветът на Европа изработва **Рамковата конвенция за правата на малцинствата**. В рамките на ОССЕ също са изработени нови механизми и структури, които са ангажирани с регулирането на груповите права (по- подробно вж: Хинкова 1998: 18-25).

⁶⁰ След разпадането на блоковете заплахите в международните отношения имат глобален характер. Те са свързани с екологичните проблеми, наркотрафика, световния тероризъм, новите комуникации и не могат да бъдат предотвратени на национално равнище.

отново поставя въпроса за ролята на националната държава, макар и в по-различен контекст, защото самите интеграционни общности се развиват с дилемата между наднационалност и междуправителствен подход. Първоначално за страните от Централна и Източна Европа тази дилема не е същностна, защото за тях е по-важно да приключат успешно процеса на присъединяване. Интеграцията е много желана, защото има и вътрешнополитическо измерение – насърчава прехода от тоталитаризъм към демокрация и ускорява демократизирането на обществата в преход. Това в определена степен ограничава и популярността на радикалните националистични идеи и движения.

Трябва обаче да се отбележи отново, че национализмът остава една от лесните и популярни възможности за активизиране на обществените нагласи, особено при забавените преходи в Югоизточна Европа и в страните от Западните Балкани. Това увеличава значението на **интеграционната политика в по-тесен мащаб**, защото на Балканите тя съдържа механизми, с които може да се въздейства при регулирането на етническите конфликти. Затова веднага след подписването на споразумението в Дейтън (1995), с което приключва войната в Босна и Херцеговина, започват да се изграждат различни интеграционни структури с политическа и икономическа насоченост. Първоначално те са внесени от извънрегионалните фактори и са съобразени повече със стратегически, отколкото с икономически и политически интереси. Такива са *процесът „Ройамон“*, създаден през декември 1995 г. и американската *инициатива „Шифтър“*, създадена през март 1996 г. Макар и съдържано, регионалната интеграция се възприема от страните в Югоизточна Европа и се обогатява с инициативи като *Процеса за сътрудничество в ЮИЕ*, създаден през юли 1996 г. и други с по-тесен обхват като четиристранни и тристранни споразумения за решаване на конкретни проблеми. Няколко години по-късно възникват *Пактът за стабилност* (1999) и *Западните Балкани* (2000) (по-подробно вж: Hinkova 2002:12-13; 21-23). Регионалните инициативи в ЮИЕ спомагат да се преодолее съдържаността на балканските страни спрямо активното взаимодействие между тях самите и вътрешната интеграция и тя постепенно спира да се третира като алтернатива на европейската ориентация. Възприема се като необходима и задължителна подготовка за пълноценното им включване в общоевропейските процеси и като предпоставка за икономически динамизъм и демократизация.

Интеграционни подходи се прилагат за регулиране на етническото противопоставяне и в старите страни членки на ЕС, в които се развива силен

сепаратизъм. Така например в Белгия успяват чрез преговори да постигнат компромисни решения за запазване на териториалната цялост, да отложат за неопределено време въпроса за разделяне и да изведат като политически приоритет **изграждането на Европейския съюз**. В договорите от Маастрихт (1993) и Амстердам (1999) са заложени елементи на засилена федерализация, но те постоянно се оспорват. Заради възраженията на някои държави като Великобритания, Ирландия и Дания, се дава право на неучастие по отделни въпроси, които представляват засилена форма на сътрудничество като Шенген например.⁶¹ Въпреки това се предприемат мерки за разширяване и повишаване на ефективността на ЕС като наднационален субект в международните отношения. Те намират израз в създаването на **Европейска стратегия за сигурност**, която е изработена под ръководството на Хавиер Солана и през декември 2003 г. е приета като официална доктрина на ЕС. В нея се определят глобалните заплахи, утвърждава се „всеобхватният подход” като предпочитан от европейските страни и се прокламира взаимодействието между съществуващите международни организации като алтернативен подход на неформалните „коалиции на желаещи”. Според новата стратегия Европа трябва да стане „по-активна, по-последователна и по-компетентна” в сферата на сигурността” (по-подробно вж: Белова 2008: 179-184). Документът подчертава и ангажирането на ЕС в съседните райони – Западните Балкани, Средиземноморието, Черноморско-каспийската зона, чрез превенция на кризисните ситуации. Нарасналото значение на ЕС като субект в международните отношения, намира израз и в работата на Конвента, който в периода 2004-2006 г. се опитва да изработи **Европейска конституция**. По отношение на Общата външна политика и политиката за сигурност (ОВППС) Конвентът взема решение за създаване на Дипломатическа служба, която да е на разположение на **Министър на външните работи на ЕС**. Не се постига съгласие обаче за създаване на общи дипломатически мисии (идеята е от 1990 г.), защото се възприема като драстично посегателство върху суверенитета. Желанието да се запази ролята на националните държави се изяснява и по време на референдумите във Франция и Холандия, които отхвърлят ратификацията на Конституционния договор.

⁶¹ Възможността за неучастие на отделни държави в даден вид сътрудничество е легализирано чрез въвеждането на механизъм, който позволява различни степени на интеграция. Въвеждането на „гъвкава интеграция” е направено с Договора от Амстердам и по-същество поставя интересите на държавите пред общите.

След това европейската политика се насочва към изработването на **Лисабонския договор**. С него на дневен ред отново излиза въпросът за балансиране на интересите на общността и държавите членки, който изгражда съдържанието на принципа на субсидиарността.⁶² Самият Лисабонски договор е подписан през декември 2007 г. и в сравнение с Конституционния договор в него се търси нов баланс между интересите на националното и наднационалното равнище. Затова са премахнати текстовете за флага, химна и единната парична единица. В новия договор обаче не е отхвърлено решението на Конвента за създаване на Дипломатическа служба, която да е на разположение на Европейския министър на външните работи, но той вече се нарича **Върховен представител по общата външна политика и политиката за сигурност**.⁶³ Това е още едно нюансиране на идеята за изграждане на по-силно взаимодействие във външната политика, което показва съдържаност, но всъщност промяната е в наименованието, а не в съдържанието на този пост. Целта на промените е да се засилят функциите и влиянието на Върховния представител, което да доведе до съгласувани и реални действия в общата външна политика на ЕС като субект в международните отношения. В Лисабонския договор също така се очертава и правно се регламентира обемът на представителната власт на Върховния представител, която е значителна. Именно той представя ЕС в международните организации и води диалога с трети страни, които не са членки на ЕС.

С новия договор се увеличават измеренията, в които държавите членки на ЕС си взаимодействат и се създава нова правна уредба, която да подобри фактическото приложение на ОВППС. Очертани са и принципите, на които се опира **външната дейност на ЕС**. Терминът „външна дейност“ е нов и с него се цели Европейският съюз да се представи като монолитен блок и влиятелен външнополитически партньор. В тази

⁶² **Принципът на субсидиарност** е провъзгласен в Маастрихтския договор, като основен принцип на общностното право. Същевременно е механизъм, с който се търси разрешение на противоречията между съюзните и националните интереси. Принципът на субсидиарност е свързан до голяма степен с проблема за суверенитета и разпределението на правомощията в ЕС. Независимо че няма точна дефиниция (през 1972 г. Жак Делор предлага награда за този, който успее да даде определение на субсидиарността), идеята за субсидиарността е подходяща за организацията на постнационалното общество в Европа (по-подробно вж: Белова-Ганева 2008: 51-59).

⁶³ Като правна фигура **Върховният представител** е познат още от Договора в Амстердам, но в Лисабонския има промени в две посоки. Първата е, че е част от състава на Европейската комисия и е неин заместник-председател. Второ, чрез него се съчетават правомощия в наднационалната сфера (ЕК) с външната политика (ОВППС), където се прилага междуправителственият подход, освен това тези правомощия са много широки. Според Лисабонския договор Върховният представител на ЕС е постоянен представител на обособения Съвет по външните отношения и до ратификацията на договора от Лисабон (декември 2009 г.) длъжността се изпълнява от Хавиер Солана, а след това от Катрин Аштън.

посока принципна промяна е чл.46, който *дефинира правосубектността на ЕС*.⁶⁴ Също така са дефинирани три направления на външнополитическо взаимодействие между страните членки: външна дейност, ОВППС и Европейска политика за сигурност и отбрана (ЕПСО), и промените засягат най-вече първото и третото.⁶⁵ ЕПСО е трансформирана в *Обща политика за сигурност и отбрана (ОПСО)*, така отбранителният компонент е формулиран като обща политика и се разглежда като неразделна част от външната политика и политиката за сигурност. Тази промяна трябва да се разбира и като нарастваща възможност за формиране на европейски въоръжени сили. Освен това в договора е разширен кръгът на Петербургските мисии.⁶⁶

С Лисабонския договор се въвеждат нови механизми и правни фигури, свързани с външната политика на Съюза. Една от тях е *Председател на Европейския съвет* – пост, който придава по-голяма тежест на ЕС, засилва и изяснява външното представителство.⁶⁷ Създава се и *Европейска служба за външна политика*, чрез която се придава по-систематизиран и координиран характер на ОВППС. Тя работи в сътрудничество с дипломатическите служби на държавите членки и подпомага Върховния представител при осъществяване на неговите пълномощия. В Договора за функциониране на ЕС е уредена и *клауза за солидарност*, която дава възможност за общо действие, когато държавите членки са изправени пред терористично нападение или природно бедствие. Според клаузата за солидарност трябва да се оказва незабавна помощ, когато има въоръжено нападение над страна членка на ЕС. Тази клауза обаче е трудна за изпълнение, тъй като липсват европейски въоръжени сили.

⁶⁴ Този въпрос не е изяснен категорично поради спецификата на ЕС, който притежава прехвърления суверенитет от държавите членки, но е различен от международна организация и другите субекти в международните отношения. Неговата правосубектност е единна, но само в сферите, в които държавите членки изрично са му предоставили своята компетентност. Въпросът за измеренията, в които се простира правосубектността на ЕС е изяснен в специална Декларация като приложение към Лисабонския договор.

⁶⁵ Самият Лисабонски договор се състои от два договора: Договор за ЕС (ДЕС) и Договор за функционирането на Европейския съюз. Разпоредбите на предишния втори стълб (ОВППС) са в ДЕС, а общностните елементи са в Договора за функциониране на ЕС. Компетенциите в областта на ОВППС са разпределени в двата договора и изрично се подчертава, че в тази сфера не се предоставят нови правомощия на Комисията или на Европейския парламент (Justaert, Nasra 2008: 6).

⁶⁶ **Петербуржската декларация** от 19 юни 1992 г. е подписана много скоро след ДЕС (близо до Бон в резиденцията Петербург). В нея се регламентира развитието на ЗЕС, като се предвижда двойна роля – от една страна да бъде военен инструмент на ЕС за изпълнение на хуманитарни мисии, мироопазване и управление на криза и от друга, да олицетворява европейската опора на НАТО. Първото разширяване и допълване на Петербургските мисии се осъществява през 2004 г., когато е представена Приоритетната цел за периода 2004 – 2010 г. (по-подробно вж: Савов, Марин 2009: 344).

⁶⁷ Той има мандат от 2 години и половина, с възможност за удължаване само веднъж. С това се създава по-голяма устойчивост във външната политика на ЕС, а с мандата се допълва сегашната практика на председателството, което се сменя на ротационен принцип на 6 месеца.

Важно е да се изтъкне обаче, че новият баланс между интересите на държавите членки и общността се „моделира“ деликатно и почти „невидимо“, защото в изграждането на Обединена Европа има постоянно „приплъзване“ на междуправителствения и наднационалния подход. Акцентите гъвкаво се променят и така се гради компромисът между общността и националните държави. Това показва, че все още ревниво се пази периметърът на националната държава. През 2008 г., в условията на икономическата криза, той дори е разширен, но трябва да се направи уговорка, че това има най-вече вътрешнополитически измерения. В международните отношения е много по-трудно да се изяви нова и нарастваща значимост на националната държава, защото регионалните организации запазват своята висока легитимност. Процесът на разширяване на водещите регионални общности като ЕС и НАТО само е забавен и усилията са пренасочени към „усвояване“ на новите страни членки и към изграждане на едно многопластово и усложнено взаимодействие, поради нарасналия брой на държавите. Дори в рамките на Европейския съюз все повече се осъзнава необходимостта от заявяване и провеждане на обща външна политика, защото само така той може да утвърди своята позиция и да се превърне в значим наднационален субект в съвременните международни отношения.⁶⁸

Националната държава в контекста на геополитиката и глобализацията

Въпросът за ролята на националната държави се актуализира и в контекста на **геополитическите интереси**, защото чрез тях се оформят сферите на влияние в съвременните международни отношения. В тази връзка е важно да се подчертае, че геополитическото измерение се формира от динамиката на вътрешните и външните фактори, определящи облика на конкретно географско пространство. Това измерение подчертава значимостта на даден регион в конкретна международна среда и показва каква е неговата роля като наднационален субект. При геополитическите подходи се използва военната мощ на държавите и националният интерес остава неизменна даденост. Самите държави са основните геополитически актьори и се възприемат като

⁶⁸ В края на първото десетилетие на XXI в. се очертават външнополитическите затруднения на ЕС при изработването на обща европейска политика по отношение на Русия и на обща енергийна политика, както и при задълбочаване на процеса за разширяване на ЕС.

ведещи субекти в международните отношения. Друга същностна характеристика на геополитиката е, че тя поставя въпросите за географската детерминираност във външната политика. В този контекст трябва да се подчертае, че нейното значение отслабва силно през последните двеста години поради развитието на комуникациите и взаимодействието в международните отношения. Въпреки това разпадането на блоковете актуализира геополитическите съображения, защото отделните региони могат да формират центрове на сила, които да се превърнат в значими наднационални субекти в постбиполярния свят. Това обаче извежда като необходимост изграждането на трансгранична инфраструктура, транспортни и енергийни комуникации, както и информационни магистрали.

Следвайки необходимостта в тази теоретична глава да се изясняват понятията, можем да приемем, че **геополитиката** е “съвкупност от организирани общности, които упражняват по право или фактически ефективен контрол върху дадени територии и тяхната култура, цивилизация и история и имат общи, сродни и съпоставими черти” (Бацаров 1999: 20-25). От това определение на Здравко Бацаров може да се направи изводът, че геополитическите системи са отделни, малки, алтернативни един на друг светове. Също така, на семантично ниво, понятието “геополитика” създава представа за ограничено пространство и затова, като най-общо определение за нея може да се приеме твърдението, че тя е „концептуален образ на пространствени интереси” (Бъчваров 1999: 98-107). Някои съвременни автори възприемат геополитиката като борба за място в света на международните отношения и в този случай те поставят ударение върху политическите и териториалните цели на държавите. Това разбиране е изцяло в парадигмата на реализма и се споделя от американския професор Збигнев Бжежински, според когото геополитиката е “игра” на сили (Бжежински 1997: 50-51).

За настоящото изследване е важно да се подчертае, че различните геополитически школи акцентират върху държавата като пространствено образувание, но според тях субекти в международните отношения са всички, които имат отношение към политическите процеси в тяхната пространствена интерпретация. Разбира се, в геополитическата интерпретация ролята на националната държава остава значима и незаменима, но заедно с геополитиката в съвременните международни отношения се развива и процесът на глобализация. Неговата същност отрежда друга роля за националната държава, защото в политически контекст **глобалните тенденции** в постбиполярния свят се стимулират чрез нарасналата роля на международните

организации. Те са междуправителствени или неправителствени структури, които се опитват да осъществят глобално регулиране и мотивират своята активност с универсални принципи. Практиката показва обаче, че са с твърде общ характер и не могат да внесат хармония в глобалния свят. Откроява се неговата незавършеност и възникват конфликти между различните геополитически системи за отстояване на по-тесни пространствени интереси.

За да се очертае поне част от влиянието на глобалните процеси върху националната държава, е необходимо да се изясни **понятието „глобализация“**. То обаче няма универсална дефиниция и в ограничен обем е много трудно да се представят различните определения, защото те са твърде много. Може само да се спомене, че възможно най-широката дефиниция съдържа икономически, институционални и идеологически конотации. Най-кратко те могат да бъдат представени като **икономически натиск**, оказван от интернационализацията на финансовите пазари и търговията, както и от появата на големите интернационални корпорации; също така като **институционален натиск**, произтичащ от правилата и управлението на международните търговски организации и колективните актьори; и като **циркулиращите в световен мащаб идеи**, които представят тези икономически и институционални сили като императиви за промяна. Съществуват и по-тесни дефиниции, които разграничават политическа, икономическа и културна глобализация. В други определения се подчертава диференциацията между „глобализация“, „глобализъм“ и „интернационализация“ (по-подробно вж: Rupert 2000: 46). В настоящото изследване глобализацията най-обобщено се определя като **процес, който утвърждава либералния подход** в съвременните международни отношения **и изявява тенденцията на взаимодействие** между националните държави в икономически, политически и културен план.

Глобализацията е и термин, описващ широк комплекс от фактори, които формират едни и същи предизвикателства и зависимости в развитието на напредналите индустриални държави. При нея се залага на ролята на обществените контакти и трансграничните структури, а националният интерес се дефинира под влияние на взаимната зависимост. Това означава, че в процеса на глобализация икономическата взаимозависимост и международните институции стават по-значими фактори в световната политика, отколкото интересите на националните държави. Тези характеристики дават основание да се направи изводът, че **последниците от**

глобализацията върху националната държава са поне две. На първо място се стига до *загуба на автономия*, защото националните правителства губят възможност да вземат решения, независимо и без да се съобразяват с външни икономически и политически фактори и актьори. Втората последица от глобализацията е *загуба на контрол*, защото националните правителства губят способност да влияят върху икономическите фактори и актьори, опериращи на тяхна територия. Тези загуби се приемат като закономерни от последователите на либералния подход, защото за тях световната политика е глобално общество, което функционира успоредно с държавите и донякъде определя контекста на тяхното съществуване. Такава е интерпретацията и на известния изследовател на международните отношения Джоузеф Най, който има значим принос в разработването на теорията за взаимната зависимост. Той, както и други неолиберали, залага на ролята на обществените контакти, на икономическата взаимозависимост и международните организации. Подчертава, че транснационалните корпорации разполагат с огромни икономически ресурси и заедно с международните организации са реални и важни наднационални субекти в международните отношения (по-подробно вж: Най 1998: 201-210).

От първостепенна значимост за неолибералите е взаимната зависимост на държавите, а не балансът на силите и те са убедени, че зависимостта в различни области като екология, сигурност и др. ще насочи човечеството към свят без граници. И наистина, има световни проблеми като СПИН, наркотици, замърсяване, тероризъм, които създават нови отговорности, необвързани с определена територия и променят доминиращата почти четиристотин години, система на суверенни държави, установена с Вестфалския мир. Поради тези съображения в съвременните международни отношения се отдава голямо значение на политически инструменти, чрез които се манипулира взаимната зависимост. Появява се и **понятието “кооптираща, притегателна сила”**, което е свързано със създаването на “коалиции на силата”. Чрез тях се осъществява „моделиране” на общественото мнение и на определени ситуации се придава такъв характер, който да позволи на други държави да формулират интересите си като съвместими с тези на страната, разполагаща със сила. Конкретни примери, при които се осъществява такъв подход, са регулирането на етническите конфликти в Югоизточна Европа, въздействието върху кризата в Персийския залив, военната операция в Ирак и Либия, и други. Те кореспондират със засилването на фактори и тенденции, характерни за либералния подход в международните отношения и

взаимозависимостта. Водят и до нарастване на значението на различни държавни обединения, които действат като наднационални субекти. В началото на ХХІ в. това все още не пренебрегва ролята на националната държава, но очертава достатъчно широко поле за дискусия относно нейното значение.

В обобщение може да се подчертае, че динамиката на субекта в международните отношения утвърждава ролята на наднационалните форми и създава полицентрична международна среда в постбиполярния свят. Множеството от правителствени и неправителствени международни организации, съюзи и интеграционни общности формират съображения за външна политика, които са синтезирани в общочовешки ценности като сигурност и взаимодействие. Различните субекти осъществяват своята международна дейност като си партнират и се допълват. Така светът става цялостен и взаимообвързан, а интересите на държавите – взаимозависими. Това ни връща към началото на изследването и затваря цикъла – от универсализъм през национално многообразие към глобализация. Той съдържа различните модификации на субекта в международните отношения, които преминават от универсалната религиозна власт през суверенната светска държава към националната държава до наднационалните форми. В тези модификации той осъществява външнополитическа дейност в различни международни системи и влияе съществено върху тяхната структура и функциониране.

В международната система „Метерних“ ролята на националната държава намалява (в сравнение с Наполеонова Европа), защото се провежда дипломация на реставрацията и външната политика отново се прави „в името на Бога и по волята на владетеля“. Водещи принципи в тази първа система в международните отношения са легитимизмът и монархическата солидарност. Националните фактори и движения са антисистемни, затова тяхното разрастване изчерпва същността на Виенския ред. В международната система „Реалполитик“ националната държава като субект в международните отношения достига своя триумф. Нейното възникване създава голяма динамика в международните отношения и от нея се ражда Обединена Германия, а Италия престава да бъде географско понятие. Активизират се националните движения в империите – Австро-Унгария, Русия и Османската – защото покорените народи се стремят към независимост и създаване на свои национални държави. В третата международна система – Двуполусния модел – започват да се появяват първите признаци за криза на националната държава. Те се изявяват при групирането в коалиции и блокове, което създава двуполусна структура и налага нови ценности във

външната политика. Според тях националният интерес се измества от съюзническите ангажменти, а това води до намаляване на ролята на националната държава като субект в международните отношения. Влиянието на наднационалните институции нараства още повече със засилването на глобализацията. Именно те формират същността на постбиполярния свят, като създават множество центрове на сила и постепенно „моделират“ неговата многополюсна структура.